

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

До захисту допустити:
В.о. завідувача кафедри
_ / _ Ірина ДЕСНОВА
«03» травня 2024 р.

**«ІГРОВА ТЕРАПІЯ ЯК ЗАСІБ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В
ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ»**

Кваліфікаційна робота
здобувача вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня вищої
освіти освітньо-професійної
програми «Практична
психологія»
**Гуурбангелдієв Гелдімірат
Худайназарович**

Науковий керівник:
Кандидат педагогічних наук, доцент
Деснова Ірина Сергіївна

Рецензент:
Завідувачка кафедри практичної
психології та психодіагностики
Волинського національного
університету імені Лесі
Українки, кандидат психологічних
наук, доцент,
Магдисюк Людмила Іванівна

Кваліфікаційна робота
захищена з оцінкою 60 Е
Секретар ЕК
Анастасія ВАГАНОВА
«13» червня 2024 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	8
1.1. Теоретичний аналіз понять «агресія», «агресивна поведінка» в науковій літературі.....	8
1.2. Чинники та особливості прояву агресивної поведінки в дітей старшого дошкільного віку	19
1.3. Застосування ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки в дітей старшого дошкільного віку.....	28
Висновки до першого розділу.....	36
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ІГРОВОЇ ТЕРАПІЇ ЯК ЗАСОБУ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	38
2.1. Опис експериментального дослідження.....	38
2.2. Діагностика проявів агресивної поведінки в дітей старшого дошкільного віку	42
2.3. Запровадження системи корекційної роботи, спрямованої на зменшення проявів агресивної поведінки в дітей старшого дошкільного віку з використанням ігрової терапії.....	49
Висновки до другого розділу.....	59
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	68
ДОДАТКИ.....	74

ВСТУП

Сучасне суспільство будується активною життєдіяльністю людини від поведінки якої залежить результат твореного майбутнього. Неправильною буде думка, що в житті людина керується лише позитивними емоціями та думками, які перетворюються у добрі, хороші вчинки та поведінку. На жаль, наше життя сповнене різного спектру емоціями та переживаннями, які провокують або викликають відповідну реакцію.

Серед великої кількості проблем, що супроводжують наше життя, саме проблеми психічного стану людини та чинників які впливають на психіку, є вкрай актуальними. Адже, власне поведінка людини в певний момент й визначається тим психічним станом, у якому вона перебуває.

Не менш важливим є вік людини. Тобто, дорослий набагато краще контролює власні емоції та поведінку, якого б спектру вони не були. А для дошкільника розуміння важливості самоконтролю поведінки та емоційного стану, є майже недоступними. Саме тому потрібно вчити дитину контролювати і керувати власні емоціями.

Вивчення проблеми прояву агресії у дітей висвітлено у наукових працях багатьох вчених, таких як Е. Гаримович, Л. Дозорець, О. Дроздов, О. Дронова, Т. Дуткевич, О. Запужляк Л. Кльоц, З. Карпенко, Ю. Качанової С. Кравчук, О. Лящ, Т. Мазелурі, І. Мазоха, С. Максименко, І. Євтушнко, В. Павелків, І. Сопрун.

У колі зарубіжних науковців зосереджені такі наковці, як А. Адлер, А. Бандура, А. Басс, Е. Еріксон, М. Клайн, Ф.Кінер, В.Окландер, К. Лоренц, С. Розенцвей, Г. Салліван, Б. Скінер, К. Юнг, З. Фройд, Е. Фромм.

Що ж до проблеми вивчення прояву агресивної поведінки дитини, варто відзначити імена таких науковців як О. Бовть, О. Васильєва, Е. Гаримович, О. Гаврилів, І. Євтушенко, С. Жабокрицький, Т. Журвко, В. Іванва,

С. Карпенко, О. Качмар, О. Кононко, С. Кравчук, Т. Ларіна, Л. Лящук, І. Марценківська, А. Мелоян, Т. Мицкан, О. Мойсеєва, Є. Морєва, Н. Рептух, А. Ткачук, Н.Цап, В. Шебанова та інші.

Так, прояв агресивної різних форм поведінки, чітко прослідковується у дітей старшого дошкільного віку. Що потребує відповідної реакції з боку батьків та педагогів. Прояв будь якої форми агресії, може негативно впливати на психологічний клімат групи закладу дошкільної освіти, яку відвідує дитина.

У значної частини дошкільників спостерігаються різні прояви агресивної поведінки. І, звісно, якщо не здійснювати корекційного впливу на прояв такого типу поведінки, існує велика ймовірність того, що вона залишиться як стійка форма, і з часом може впливати на формування відповідних якостей характеру.

Якщо дитина поводиться із проявом агресії, то така ситуація несе шкоду не лише оточуючим, а й самій дитині. Тому, дослідження психолого-педагогічного напрямку, пропонують безліч підходів та трактувань до визначення власне понять «агресія», «агресивна поведінка», механізмів її виникнення, та засобів для їх корекції і подолання.

Як зазначають науковці, у дітей, у яких спостерігається агресивна поведінка, також присутнє зневажливе ставлення до своїх однолітків, відсутність бажання ділитися з ними іграшками або проявити допомогу іншому, також можуть бути неадекватними реакції на чужий успіх. Саме тому, можемо зазначити, що питання корекції агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку є вкрай актуальним.

Аналізуючи ряд наукових психолого-педагогічних досліджень із даної проблематики вважаємо, що одним із найбільш ефективних засобів корекції агресивної поведінки дошкільників є ігрова терапія. Оскільки, гра є провідною діяльністю дошкільника і займає значне місце в його житті, ігрова терапія є найбільш затребуваним засобом для застосування в роботі з дітьми 5-7 річного віку, у яких спостерігається прояв агресії у поведінці.

Враховуючи, що у дітей дошкільного віку формується механізм ідентифікації, варто обирати саме ті ігри, у яких будуть ролі «позитивних» героїв, з гарними манерами поведінки і вмінням контролювати власну поведінку, які володіють культурою мовлення та сформованими ціннісними орієнтаціями.

Враховуючи актуальність проблематики, нами була обрана тема дослідження **«Ігрова терапія як засіб корекції агресивної поведінки в дітей старшого дошкільного віку»**.

Мета дослідження теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити ігрову терапію як можливий засіб корекції прояву агресивної поведінки у старших дошкільників.

Об'єкт дослідження агресивна поведінка у дошкільників.

Предмет дослідження ігрова терапія як засіб корекції агресивної поведінки у старших дошкільників.

Гіпотеза дослідження полягає у тому, що подолання проявів агресії та агресивної поведінки буде ефективним у разі здійснення корекційної роботи засобами ігрової терапії

Враховуючи означені об'єкт та предмет нашого дослідження, для досягнення поставленої мети, нами були висунуті наступні **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз психолого-педагогічних джерел із даної проблематики;
2. Обрати необхідний діагностичний інструментарій для визначення рівня прояву агресії та агресивної поведінки у дошкільників;
3. Емпірично перевірити та здійснити обробку отриманих результатів дослідження;
4. Розробити систему корекційної роботи для зниження проявів агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку.

Теоретичне вивчення проблеми дослідження та здійснення емпіричної її частини передбачало використання таких методів: теоретичні: аналіз наукових джерел, порівняльний (для порівняння різних наукових поглядів);

феноменологічний (для уточнення сутності, змісту й особливостей базових понять дослідження); систематизація й узагальнення теоретичних положень (для з'ясування стану розробленості проблеми дослідження у психологічній теорії та практиці); емпіричні: психодіагностичні методики дослідження рівня прояву агресії, агресивної поведінки та її спрямованості; анкетування, опитувальники; спостереження; методи математичної статистики (для узагальнення та унаочнення результатів експериментального дослідження).

У ході емпіричного дослідження використано наступні психодіагностичні методики: Проективна методика «Кактус»; Опитувальник «Агресивна поведінка» дитячий варіант; «Методика фрустраційних реакцій С. Розенцвейга», Шкала агресивності П. Орпінас, Р. Франковскі.

База дослідження: ЗДО «Пролісок», Сутисківської ОТГ. Вибірку дослідження склали діти віком 5-7 років, у кількості 36 осіб.

Наукова новизна роботи:

- обґрунтовано потенційні можливості в розвитку ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку;
- розроблено: систему корекційної роботи для зниження проявів агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку ;

Теоретична значущість роботи – полягає у теоретичному обґрунтуванні ігрової терапії як ефективного засобу корекції агресивності старших дошкільників

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає у тому, що підібрані ігри та завдання можуть бути використані педагогами та психологами для проведення роботи з корекції проявів агресії різного спрямування та агресивної поведінки в закладах дошкільної освіти.

Апробація результатів роботи.

Публікації.

- у збірнику матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції Інновації в дошкільній освіті: теорія, перспективи, шляхи

запровадження у практику: збірник матеріалів, 28 березня 2024 року / за заг. ред. Ю.О.Демидова. Маріуполь: МДУ, 2024. 207 с.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, який охоплює 68 найменувань. Загальний обсяг роботи складає 74 сторінки, із них обсяг основного тексту становить 66 сторінок. Робота містить 6 таблиць та 2 рисунки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Теоретичний аналіз понять «агресія», «агресивна поведінка» в науковій літературі

Зважаючи на ситуацію життя і діяльності сучасного суспільства, проблема вияву будь якої форми агресії у поведінці людини є звичною. Прояв агресії не має вікових меж. Вже діти дошкільного віку «послугуються» у своїй поведінці агресивними «рисами». Озираючись навкруги, ми усі, кожного дня, є або активними учасниками конфлікту або пасивними його спостерігачами.

Все частіше, батьки та вихователі закладів дошкільної освіти скаржаться на те, що не в змозі впоратися із проявами агресії у дітей, яка спрямована не лише на однолітків, а й на них самих.

Наукові дослідження проблеми агресивної поведінки були в полі зору багатьох вітчизняних дослідників Е. Гаримович, Л. Дозорець, О. Дроздов, О. Дронова, О. Запухляк, Л. Кльоц, С. Кравчук, О. Лящ, С. Максименко, І. Євтушко, В. Павелків, І. Сопрун та багатьох інших.

Серед праць зарубіжних науковців дане питання досліджували А. Адлер, А. Бандура, А. Басс, Е. Еріксон, М. Клайн, К. Лоренц, С. Розенцвейга, Г. Салліван, Б. Скінер, К. Юнг, З. Фройд, Е. Фромма.

Що ж до проблеми вивчення прояву агресивної поведінки дитини, варто відзначити імена таких науковців як О. Бовть, О. Васильєва, Е. Гаримович, О. Гаврилів, І. Євтушенко, С. Жабокрицький, Т. Журвко, В. Іванва, С. Карпенко, О. Качмар, О. Кононко, С. Кравчук, Т. Ларіна, Л. Лящук, І. Марценківська, А.

Мелоян, Т. Мицкан, О. Мойсеєва, Є. Морєва, Н. Рептух, А. Ткачук, Н.Цап, В. Шобанова та інші.

Тому вважаємо доречним розпочати наше дослідження із визначення ключових понять «агресія», «агресивна поведінка», «агресивність», «діти дошкільного віку», «ігрова терапія».

Так, у тлумачному психологічному словнику В. Шапара, запропоновано трактування поняття «агресія» як прояв індивідуальної або колективної поведінки, дії, направлена на заподіяння фізичної або психічної шкоди, або на знищення іншої людини чи групи людей [50, с.8].

У психологічному словнику В. Синявського, поняття «агресія» визначається як конкретна дія або ж система дій, мотивом яких є нанесення шкоди комусь або чомусь. Саме мотив є ключовим фактором, що необхідний для психологічної класифікації дій людини з позначкою «агресивні» [42, с.9].

Що ж до самоконтролю над проявами агресії та стримуванні відповідних дій, значну роль відіграє наявність розвинених психологічних процесів емпатії, ідентифікації та децентралізації, що є передумовою до вміння розуміти та відчувати іншу людину, співпереживати їй, таким чином формується вміння сприймати іншу людину як самоцінність [42, с.9].

Усі форми агресії, які виникають у масових соціальних явищах, таких як терор, геноцид, расові, релігійні, ідеологічні зіткнення, зазвичай супроводжуються такими процесами як психічне зараження та взаємна індукція, стереотипізація уявлень образу ворога [42,с.9].

Основними формами прояву агресії, у тлумачному психологічному словнику В. Шапара, визначено:

- *Агресія реактивна* – є реакцією суб'єкта на фрустрацію, що супроводжується емоційними станами гніву, ненависті, ворожості;
- *агресія інструментальна* – коля агресія використовується як засіб для досягнення мети, а дії суб'єкта є нейтральними;
- *агресія ворожа та автоагресія*; [50,с.8].

У психологічному словнику В. Синявський виділяє і такі форми агресії:

- *Вербальна агресія* – прояв негативних почуттів та емоцій, через різні форми конфлікту (крик, сварка) і через зміст словесних відповідей, погроз, докорів, проклять, лайки;

- *Агресія непряма* – така агресія, яка обхідними шляхами спрямована на іншу людину, у вигляді пліток, злісних жартів; агресія яка не має конкретного об'єкта (вибухи злості, тупотіння ногами тощо);

- *Опосередкована агресія* – яка спрямована на іншу людину у вигляді пліток, недоречних слів, також може бути без конкретного об'єкта;

- *Агресія фізична* – коли використовується фізична сила як протидія до іншої людини [42,с.8-10].

О. Кононко під поняттям «агресія» розуміє цілеспрямоване нанесення дошкільником фізичної або ж психологічної шкоди однолітку, а під «агресивної поведінкою» визначається як спосіб дій прояву агресії [21, 22, с. 81].

У наукових публікаціях А. Мелоян, «агресія» є індивідуальною або колективною поведінкою, дією, яка має спрямування на вчинення фізичної або ж психічної шкоди іншій людині. Під «агресивністю» авторка розуміє стійку рису особистості, як готовність до агресивної поведінки [33, с. 17-22].

Як зазначає у своїх дослідженнях О. Качмар, *агресія* належить до однієї із найактуальніших проблем сучасності. Негативні прояви агресії, як жорстокість та насильство, ворожість та відчуження, деструктивна поведінка у різних її проявах все більше полонить суспільство. Саме тому, визначення поведінки людини, як агресивної передбачає наявність наміру викликати негативні наслідки для об'єкта агресії, що передбачає очікування потрібного результату від певної дії [19, с.198].

У визначеному понятті «агресія» запропоноване Р. Бероном та Д. Річардсоном, підкреслюється, що власне агресію необхідно розглядати як модель поведінки, але не як емоцію чи мотив. Але агресію, яка проявляється в суспільстві варто трактувати саме як насильство. Водночас, автори

стверджують, що прояв агресії у суспільстві можна зменшити, створивши відповідну ситуацію, коли:

- Не відбувається значного провокування потенційних агресорів;
- Майже відсутня вигода від прояву агресії;
- Присутнє серйозне покарання за прояв агресії;
- Імовірність покарання за прояв агресії досить висока [19, с.198-199].

Ю. Качанова, у своїх дослідженнях під трактуванням поняття *агресії*, визначає її як загрозливу поведінку, яка об'єднує в собі багато складових: насильство, агресивні дії та поведінка, асоціальна поведінка, ворожість, жорстокість, конфлікт, злочин, негативна взаємодія тощо.

Водночас, агресію можна розглядати як біологічно доцільну форму поведінки, що дає можливість вижити людині, як виду та адаптуватися до життя, з одного боку, а з іншого боку - агресія трактується як зло, негатив, така поведінка, яка суперечить соціальному життю людини. Поняття *агресивність* авторка трактує як відносно усталену рису особистості, що виражає готовність до агресії. Саме через усталеність та складову частину особистості агресивність можна трактувати як загальну тенденцію поведінки [18, с.50].

Власне саме готовність до прояву агресивної поведінки визначається як стійка риса особистості, називається *агресивністю*. Рівні агресивності визначаються як наслідком у процесі соціалізації, так і орієнтації на культурно-соціальні норми, такі як норми соціальної відповідальності та норми відплати за акти агресії.

У психоаналітичній теорії, *агресивність* визначено як певну силу прояву любові та ненависті до оточуючих; соціодинамічна теорія трактує *агресивність* як невротичну захисну реакцію людини, що відчуває загрозу для задоволення власних потреб, цінностей, гідності. У афективно-динамічному підході трактується поняття агресивність як схильність особистості проявляти набуту агресивну модель поведінки. Агресивність

характеризується як стійка риса особистості, що є визначальною до агресивної поведінки [18, с.50].

Тобто, «агресивність» є однією з вроджених установок, що має витoki із садистичної фази лібідо, яка має прояв у наступальних або насильницьких діях, направлених на нанесення ушкоджень або на знищення об'єкта наступу [42, с.8].

У зазначеному вище словнику В. Шапара подано трактування поняття «агресивної поведінки», визначається як форма специфічних дій людини, які характеризуються демонстрацією переваги сили або застосування сили стосовно іншої особи чи групи осіб, яким суб'єкт прагне завдати шкоди.

Згідно із теорією психоаналізу, такий прояв поведінки пояснюється комплексом Едипа, як результат пригнічення інстинктивних прагнень лібідо у ранньому дитинстві. Опіраючись на теорію необіхевіоризму, такого виду поведінка є проявом фрустрації, які особистість зазнає під час соціального навчання. Враховуючи положення когнітивної теорії, агресивна поведінка є результатом дисонансів та невідповідності у пізнавальній сфері суб'єкта [50, с.344-345].

У словнику В. Синявського, трактування поняття «агресивність» подано як, емоційний стан та риса характеру особистості, як форма реакції людини на присутні у навколишньому середовищі несприятливі фізичні та психічні життєві ситуації. Такі ситуації викликають підвищену активність та імпульсивність поведінки, афективність переживання у вигляді гніву, злості, прагнення заподіяти шкоду іншому фізичну або моральну [42, с.8].

Також, *агресивність* може бути формою зняття внутрішньої напруги, як один із способів вирішення особистісних проблем, пов'язаних із збереженням індивідуальності, із захистом і зростанням почуття власної гідності, самооцінки, рівня домагань, формою патопсихологічних особистісних процесів [42, с.8].

В момент агресивного стану особистість може втрачати самоконтроль. Причиною проявом агресивності автор визначає невдачу, наявність

конфлікту, прагнення до самоствердження. Оскільки, агресивність є набутою властивістю людини, продуктом її соціалізації [42, с.8].

Окремі вроджені характеристики такі як темперамент, в процесі розвитку можуть суттєво впливати на формування агресивності, але не є визначальними чинниками. Процес формування агресивності є асоціальним життєвим досвідом, що лягає на «слабкі місця» особистості і її середовища [42, с.8].

Так, надмірний рівень розвитку агресивності характеризує людину як конфліктну, нездатну до соціального співробітництва, схильною до ворожості та соціально небезпечною. Помірна присутність у структурі особистості агресивності, має певне значення, для того, щоб людина могла долати труднощі та перешкоди. Високий рівень прояву агресивності призводить до конформності та нездатності захистити власне життя і інтереси, невміння займати активну життєву позицію [42, с.9].

Розуміння значення попередження та стримування надмірної агресивності, має значення для розвитку психологічних процесів, емпатії та ідентифікації та вміння конструктивно вирішувати конфліктні ситуації [42, с.9].

Прояв агресивної поведінки має ступені інтенсивності та відповідні форми прояву:

1. від демонстрації недобррозичливості та ворожості до словесних образ, що має назву *вербальна агресія*;
2. якщо є застосування фізичної сили – *агресія фізична* [50, с.344-345].

Як зазначає О. Качмар, *агресивна поведінка* особистості є результатом взаємодії та взаємовпливу соціальних та біологічних факторів, дія яких корегується конкретними відносинами, конкретною ситуацією, в яку потрапляє [19, с.203].

У своїй публікації О. Гаврилів дає розширене визначення поняттю *вербальна агресія*. Зокрема, підкреслює думку щодо розуміння актуальної

поміркованої позиції біопсихосоціальної єдності людини, коли для вияву агресії має значення взаємодії фрустрації та індивідуального агресивного потенціалу в момент конкретної, провокуючої ситуації. Тобто, в момент прояву агресії, враховується чинник вихованості людини у соціальному аспекті.

Особистість може піддаватися сильному агресивному натиску, потенціалу і перебувати у стані фрустрації, і саме у такій ситуації має значення рівень її вихованості.

У більшості випадків, людина усвідомлює про можливі негативні наслідки своєї вербально-агресивної поведінки у конкретній ситуації (під час розмови, в громадському транспорті або на роботі) і саме рівень вихованості спонукає її обирати інші, більш лояльніші моделі вияву агресії. Серед таких форм агресії значне місце належить саме вербальній. У такому випадку мова йде про вплив соціуму на емоції і дії людини та перевагу когнітивного на емоційним [7, 8, с.8].

Стан агресивності, як прояв стеничного переживання гніву із певною втратою самоконтролю, так визначає *агресію* С. Шебанова [52, с.18].

Розглянемо пропоновані Єльською школою (1939 р.) три теорії, які дають пояснення феномену *агресії*:

- *Теорія взаємозв'язку фрустрації і агресії* – виникнення якої лежить в працях З. Фрейда. Агресія завжди є наслідком фрустрації, а сама фрустрація впливає на форму прояву агресії. Але на практиці ця гіпотеза не знайшла підтвердження, оскільки вербальна агресія може відбуватися без фрустрації, лише тому, що той, хто мовить має просте бажання висловити лайливі слова, продемонструвати свою мовленнєву творчість, низький рівень культури мовлення. Наприклад, коли посадові особи вживають «такі слова» це розуміється як бажання наблизитися до народу, або як своєрідна «крутість». Або, коли мовець фізично сильніший за співрозмовника чи займає вищу соціальну сходинку, то він отримує задоволення, коли вербально принижує його [19, с. 199].

- *Теорія імпульсивності за К. Лоренцом та соціального навчання за А. Бандурою* – визначають агресивність як вроджений інстинкт, за К. Лоренцом, тобто, як і інші інстинкти, проявляється в людині. Згідно теорії, запропонованої К. Лоренцом, людська агресія схожа до поведінки тварин, тому її можна пояснити з біологічної точки зору, тобто як бажання вижити, як засіб самозахисту та самоствердження, через знищення кривдника та перемоги над ним. Оскільки агресія розглядається як інстинкт збереження життя і виду [19, с. 199].

У поглядах К. Лоренца, щодо визначення поняття «агресія» прослідковується думка, що власне агресія є основою багатьох явищ повсякденного життя людини [19, с.199, 203].

На думку А. Бандури, поняття «агресія» має розбіжності у галузях соціальних наук, стверджуючи, що агресія не є вроджена, а набувається під впливом суспільства, і свій початок бере з сім'ї та методу виховання. Автор говорить про те, що людина, спостерігаючи за іншою людиною, наслідує агресивну поведінку і загальну стратегію для своїх наступних дій. Тобто, якщо дорослі, проявляють агресію, то дитина буде її наслідувати. Але, якщо дитина буде бачити, що іншу людину покарали через прояв агресії, то цей факт може зменшити прояв і її агресії [54].

Так, на думку А. Бандури, що негативного типу поведінка формується в суспільстві і особистість набуває її із трьох джерел: родина, субкультура, символічне моделювання (засоби масової інформації). Тобто, людина навчається бути агресивно, спостерігаючи її навколо себе. Агресія ви никає під впливом оточуючих, коли є приклад її з-боку [54].

Ф Кінер зазначав, що саме вербальна *агресія* займає значне «місце» у житті людини, майже 93% [57].

А Е. Фромм розуміє поняття *агресії* як готовність до активних дій, які можуть завдати або завдають будь яку шкоду іншій людині, тварині чи будь якому об'єкту. Науковець виділяє п'ять основних типів агресії: доброякісну, злякісну, інструментальну, псевдоагресію та захисну [57].

Агресія біологічно адаптивна, яка сприяє підтримці життя людини, а доброякісна та злякисна агресії – не мають ніякого відношення до збереження людського життя. Як підкреслює Е. Фромм, саме *біологічно адаптивна агресія* є тією реакцією на загрози життєвоважливим інтересам індивіда, і вона закладена у філогенезі живих істот. Така агресія виявляється швидко та спонтанно, адже має на меті «усунути» загрозу або можливі причини загрози.

Що ж до поняття *біологічно неадаптивна агресія*, на думку Е. Фромма, це є прояв деструктивної форми поведінки та жорстокості. Такий вид агресії спостерігається лише в поведінці людини, і не формою поведінки, для захисного характеру. Наслідками такої агресії є руйнування та смерть [57].

Науковець виділив дві форми злякисної агресії: спонтанна агресивність та агресивність, яка є складовою структури особистості. Власне, така спонтанна агресія є проявом сучасного воєнного стану, в якому перебуває наша країна [57].

Що ж до поняття псевдогерої, зазначимо, що вона передбачає бажання людини завдати шкоду іншому. Автор виділяє такі її види: ненавмисна псевдоагресія, ігрова (припрацювання в тренінгових завданнях), так як одна із можливостей для самоствердження.

Оборонна, захисна агресія трактується як захисна функція від загрози життю та здоров'ю [49, с.1-5].

У дошкільників можна спостерігати два види агресії:

Агресивність недеструктивна – як механізм задоволення бажань та потреб, досягнення поставленої мети; дитина намагається захистити власні права;

Ворожа деструктивність – здатність нанести шкоду, біль іншому навіть отримуючи від цього задоволення. У дитини формується така риса особистості як агресивність. Таку форму агресії дитина може переживати ще з раннього віку, яка проявляється у вигляді люті та гніву [49,с.1-5].

У своїх наукових дослідженнях О. Гаврилів виділяє *пряму та непряму вербальні агресії*. *Непряма агресія* «допомагає» людині звільнитися від накопичених негативних емоцій. Тому, таку агресію можна трактувати як продуктивну для психічного та фізичного здоров'я людини та її соціуму. Важливою є функція катарсису для такої форми агресії, і найкраще вона проявляється у непрямій формі вербальної агресії. Підґрунтям для такого вияву агресії є несвідомі інтенції звільнення від негативних емоцій, значно рідше спостерігаються свідомі інтенції.

Разом з тим, непряма вербальна агресія виконує і інші функції: експресивну, утішальну, корпоративну, звільнення від страху. Щодо гендерних особливостей вживання непрямой форми вербальної агресії, вони є соціально зумовлені і простежуються на рівні соціальної групи, наприклад низький ступінь освіченості людини, недостатні рівень вихованості [5,6].

На думку колективу авторів В. Огоренко, Р. Тимофєєва, А. Шорнікова, агресія є поширеним явищем у світі. І завжди є неодмінною передумовою насильницьких дій, але не завжди ними супроводжується. І агресивна поведінка сформувалася еволюційно, та є відповіддю на певні еволюційні проблеми адаптації, які виникають в онтогенезі людини. Наприклад, до таких адаптаційних проблем із проявом агресивної поведінки належить захист проти нападу, домінування та ієрархія, боротьба за ресурси тощо [38, с.48].

Як зазначає Т. Журавко, агресивна поведінка визначає не лише поведінку дитини, а й становище у соціумі, взаємини із оточуючими [13, с.180].

У наукових публікаціях І. Марценівської, визначено такі види агресії, що проявляється у дитини:

- *Соціалізована* – коли у дитини проявляється досить низьким рівень волі та моральної регуляції поведінки, знижений самоконтроль, моральна нестабільність, дитина ігнорує соціальні норми поведінки. Дитина «прикривається» агресією для того, щоб привернути увагу оточуючих, існує велике бажання отримати похвалу та будь який відгук. Такий прояв агресії

характеризується мимовільністю та швидкоплинністю, негативні дії не мають жорстокого характеру і швидко змінюються на доброзичливі. Тобто, такого типу поведінка є ситуативна, а загострення емоцій спостерігається саме в момент дії. Однолітки не сприймають та не товаришують із дітьми, які мають таку форму поведінки [30, с.18-19].

- *Несоціалізована* – часто виявляється у тих дітей, які переживають негативний емоційний стан (тривогу або страх) або коли наявні психічні розлади (епілепсія, шизофренія). Негативні емоції супроводжуються спонтанною ворожістю. У дітей, із такою формою поведінки спостерігається імпульсивна поведінка, підвищена тривожність та збудливість, часто проявляється вербальною агресією. Діти не схильні до співпраці з іншими, та не шукають можливості до встановлення близьких стосунків. Саме завдяки прояву агресії, діти звільняються від накопиченого напруження [30, с.18-19].

Як зазначають В. Мазур, О. Мойсеєва, М. Цой питання підвищення рівня агресії сучасного суспільства набуває особової гостроти [29, 36].

Що ж до специфічних передумов прояву агресії, визначено фрустрацію, фізичний та вербальний напад, підбурювання з боку оточуючих людей.

Оскільки поняття «*фрустрація*» досить часто пов'язано із розумінням агресії та агресивності дитини, коротко розглянемо його трактування.

У словнику Синявського, «*фрустрація*» трактується як психічний стан людини, який виникає при зіткненні людини із непереборними перешкодами, які можуть бути вигадані чи реальні, що виникають на шляху досягнення поставленої мети. Проявом фрустрації може бути агресивність, грубість, заздрість, демонстрація байдужості до оточуючих, або ж бажання «зігнати злість на інших людях».

У тому ж словнику автор виокремлює поняття «*фрустраційної толерантності*», як межу допустимого рівня психічної напруги, де перевищення ступені якої може викликати деструктивні зміни у психіці та поведінці людини [29, с.323; 36].

В. Шапар пропонує наступне визначення поняттю «*фрустрація*», стан переживання невдачі, яка виникає через перешкоди на шляху досягнення поставлених цілей, може розглядатися як одна із форм психологічного стресу.

Розрізняють причину фрустрації – фрустратора, ситуацію фрустраційну та реакцію на цю ситуацію [50, с.576].

Власне фрустрація насичена різними переживаннями: гнів, роздратування, почуття провини. Рівень фрустрації залежить від її сили та інтенсивності, функціонального стану людини, яка потрапила у фрустрацію та сформованих при становленні особистості сталих форм емоційного реагування на життєві труднощі [50, с.576].

Важливою також автор виділяє *фрустраційну толерантність* – стійкість до фрустраторів, в основі чого лежить здатність до адекватної оцінки фрустраційної ситуації і передбачення можливостей щодо її вирішення [с.576].

Із вищезначеного стає зрозумілим, що поняття агресія, агресивність, агресивна поведінка, фрустрація є ти ми ключовими аспектами, які досліджували значна кількість вчених. Суспільство пропонує та провокує людину до проявів такого виду поведінки. Саме про фактори та чинники, що призводять до агресії, більше детально розглянемо у наступному параграфі.

1.2. Чинники та особливості прояву агресивної поведінки в дітей старшого дошкільного віку

Старший дошкільний вік дитини прийнято вважати періодом від 5 до 6 років, що відповідає періоду завершення відвідування закладу дошкільної освіти, у разі, якщо дитина його відвідує. Та підготовки до зміни провідної діяльності, тобто підготовки дитини до вступу у молодшу школу.

Як зазначає О. Кононко, важливим для сучасного суспільства формування та розвиток у дітей дошкільного віку елементарних форм самоконтролю та відповідних форм поведінки, розвиток вміння поводитися

адекватно зі «здоровою» мірою довіри до світу. Актуальним є виховання у дітей вміння самовиражатися у соціально прийнятний спосіб, реалізовувати себе, утримуватися від негативних вчинків. І саме дитяча агресія, а особливо її форми, є тією проблемою, яка потребує негайного вирішення [22, с.81].

На думку вченої, прояв агресії є доволі поширеним явищем серед дітей дошкільного віку, і різні її форми притаманні дітям саме 5-6 років. Разом із засвоєнням норм та принципів моралі у дошкільників можуть проявлятися просоціальні форми поведінки, поступаючись агресії. Але, разом із тим, існує категорія дошкільників, у яких стійка форма агресії закріплюється і переростає у стійку негативну якість особистості. А це в свою чергу викликає деформацію особистості та впливає на розвиток нормальних стосунків з однолітками.

Як зазначено у публікації авторки, під *агресивністю* розуміється цілеспрямоване нанесення дитиною фізичної або ж психологічної шкоди іншій дитині, в той час, агресивні поведінка визначається як той спосіб дій, в якому власне й проявляється агресія [22, с.81].

І. Євтушенко, підкреслює, що відбувається перехід від простого мимовільного та певною мірою нецілеспрямованого сприйняття дошкільником навколишнього світу, до цілеспрямованого та довільного спостереження дійсності [12, с.15-23].

На думку, С. Кравчук, у дошкільників із проявами *агресивної поведінки* несформовані такі якості як співчуття та співпереживання. Такі діти не розуміють, коли потрібно співчувати іншій людині і не мають уявлення коли потрібно надати допомогу. Але, на думку автора, у дошкільників добре розвинені інтелект та логічне мислення. Діти краще та швидше виконують завдання логічного характеру. Науковець підкреслює, у разі виявлення агресивної поведінки, батьки та вихователі мають негайно віднайти її причини, адже без сторонньої допомоги дитина не впорається. У дітей агресія проявляється у вигляді жорстокості, ворожості навіть демонстративної поведінки [23, с.21].

Розуміючи поняття жорстокості, як прагнення до заподіяння страждань та мук людині, Л. Кльоц, зазначає, що така поведінка може проявлятися у різних формах. Тобто, така агресія може бути навмисною або мимовільною та реалізуватися у певних вчинках. Дитина може умисно шкодити словесно або уявно, фантазуючи. Що ж до поняття демонстрації, то автор зазначає, що це є показ можливості нападу. Наприклад, дитина демонструє агресивну поведінку, сподіваючись таким чином перемогти противника, навіть не нападаючи насправді. Тут вже працює психічний супротив фізичному [20,с.19-25].

Аналізуючи наукові погляди О. Бовть, О. Дронова, Т. Журавко, Т. Мицкан, Жабокрицького С, Іванової В., Ларіної Т, Мазелурі Т., Мазохи І та інших, стає відомо, що *агресивна поведінка* характеризується стабільністю у часі, тому допустимо, що така поведінка може перетворитися на стійку асоціальну чи антисоціальну поведінку вже у підлітковому та юнацькому віці [1,8,9,13,15,16,24,27,28,35]. Вивченням окремих детермінант прояву агресії займалися зарубіжні науковці такі як А. Бандура, Р. Уолтерс, Г. Паренс та інші [54, 59, 62].

С. Русова трактувала *агресивну поведінку* дитини як прояв інстинкту боротьби, що за сприятливих факторів набуває негативного характеру.

Т. Журавко зазначає, що *агресивна поведінка у дошкільників* є одним із видів поведінкових відхилень, яка характеризується специфікою взаємовідношень між дошкільниками і батьками, вихователями та однолітками [13, с.180].

Авторка виділяє такі причини появи агресивної поведінки:

- Деякі соматичні захворювання;
- Захворювання центральної нервової системи;
- Наслідки набутих травм;
- Відсутність базової довіри до світу;
- Переживання фрустрації та страху;
- Відсутність почуття комфорту;

- Переживання під час воєнного стану;
- Переживанням стресових ситуацій;
- Ситуацією невизначеності та швидким ритмом життя;
- Вільний доступ до різного роду інформації [13, с.180].

Більш чітко автор виділяє причини виникнення агресії у дошкільників 4-6 років: активно пізнаючи соціум, дошкільники пізнають форми агресивної поведінки.

На думку Є. Моревої, Будуючи стосунки з однолітками та дорослими, дошкільник активно перевіряє їх «на міцність», визначають особисті межі та кордони, дитина агресивно реагує на спробу сторонньої особи їх порушити. Дошкільники оволодівають вмінням мовленнєвої агресії, якщо існують причини. Така форма агресії проявляється у вигадуванні образливих прізвиськ та небажанні товаришувати з іншими дітьми, налаштування усіх проти одного [37, с.31-34].

У своїх наукових працях О. Мізерної, *агресія* визначається як набута модель соціальної поведінки Авторка досліджувала особливості прояву агресивної поведінки у дітей та визначила фактори, що її викликають [34, с.20].

Зважаючи на таку думку, можемо припустити, що усунувши або знешкодивши загрозу, можна запобігти прояву агресії, або ж послабити її ступінь вираженості.

Серед *психологічних особливостей*, що викликають *агресивну поведінку дитини дошкільного віку*, науковці виділяють наступні:

- недостатній розвиток інтелекту та комунікативних навичок;
- низька самооцінка;
- низький рівень розвитку ігрової діяльності;
- недостатньо розвинений рівень саморегуляції;

Вагоме місце належить навчанню дітей агресивній поведінці, і для цього поведінка батьків та у сім'ї є визначальними моделями для наслідування.

Отже, як стає зрозуміло, сім'я та сімейне виховання є головним чинником для засвоєння або не засвоєння агресивних форм поведінки.

На думку Т. Дуткевич, чинниками *агресивної поведінки* є страх зазнати травму та пошкодження, страх бути ображеним іншими, страх нападу. Інтенсивність прояву агресії тісно пов'язана із минулим досвідом дитини, тобто переживанням, які пов'язані із минулими травмами [10].

Згідно з поглядами В. Мазур, О. Мойсеєва, М. Цой вчені визначають, що головними чинниками прояву *агресивної поведінки* є вікова та гендерна специфіка, динаміка та циклічність. Адже кожен прояв форми агресії виникає через складну взаємодію біологічних, фізіологічних соціальних та психологічних детермінант [29, 36].

Автори виділяють такі чинники розвитку агресивних реакцій:

- *Характеристики спрямованості та самосвідомості особистості* – низький рівень сформованості моральних уявлень, неадекватні самооцінка і недостатній рівень домагань;

- *Індивідуально-психологічні* - емоційна нестабільність та підвищений рівень тривожності, низький рівень розвитку інтелект когнітивних здібностей, невміння контролювати власну поведінку та передбачати можливі наслідки;

- *Соціально-психологічні* – статус, який займає особистість в колективі однолітків, недостатній рівень соціальної адаптації, несприятливий емоційний клімат у сім'ї, методи та стиль виховання, вплив соціальних мереж та засобів масової інформації, ігрова залежність від гаджетів [29,36].

У дослідженнях О. Кононко виділено наступні чинники, що зумовлюють прояви деструктивної форми агресивної поведінки дітей дошкільного віку:

Індивідуальний чинник – біологічні та психологічні фактори, що впливають на появу асоціальної поведінки дитини. А це в свою чергу викликає труднощі в адаптації дошкільника в суспільстві;

Соціально-психологічний чинник – складні стосунки дитини з сім'єю, вихователями, однолітками;

Особистісний чинник – сформована система цінностей, недостатній рівень розвитку самоконтролю та саморегуляції;

Нестача любові та поваги від авторитетних дорослих;

Невміння дитини адекватно поводитися в момент конфлікту – агресія сприймається як можливість самозахисту;

Не сформованість «Я-концепції» - дисгармонійний розвиток особистості;

Соціальний чинник – матеріальні та соціальні можливості сім'ї дитини, загальний культурний рівень оточуючих дорослих [21, 22 с.81].

Таким чином, О. Кононко зазначає, що під «агресивною поведінкою дошкільника» вбачається специфічна форма його дій, завдяки яким дитина демонструє переваги у силі або ж використовує її, прагнучи нанести шкоду кому-небудь. Власне феномен агресивної поведінки дошкільника є досить складним, адже не усі прояви агресивної поведінки можна класифікувати як негативну [21, 22 с.82].

Так, в одній ситуації агресія може виконувати захисну функцію, яка дає можливість дитині мобілізувати власні сили для вирішення конфліктної ситуації [21, 22 с.82].

Цікавою є диференціація агресивної поведінки, запропонована О. Кононко на:

- *агресію-мобілізацію та агресію-захист* – які є тими механізмами, які допомагають дитині скористатися власними ресурсами задля досягнення поставленої мети; як реакція на потенційну загрозу; як протиставлення власної активної поведінки войовничій позиції оточуючих.

- *агресію-загрозу та агресію-насильство* – діти дошкільного віку досить часто вдаються і до таких форм поведінки, як відкритої, так і прихованої [21, 22 с.82].

Саме тому, у своїх дослідження авторка пропонує наступні типи прояву агресії дітьми дошкільного віку:

- *Орієнтація дитини на утвердження особистих можливостей* – для задоволення поставлених цілей, досягнення результату під час змагання із сильним суперником, відстоювання своїх поглядів в момент конфлікту, демонстрація самоповаги досягаючи успіху, відбувається активізація власних ресурсів організму;

- *Орієнтація на проектування загрози* – прояв словесної поведінки, у вигляді слів-залякувань, загрозливого виразу обличчя та відповідних жестів, вдаючись до різних форм насилля над іншим, таким чином мобілізується установка «кращий спосіб захисту- напад»;

- *Орієнтація на приниження іншого* – використовуючи силу, та різні форми насилля, дитина реалізовує своє бажання зашкодити іншому, отримуючи від цього задоволення; спостерігається демонстрація злості та ворожості;

- *Орієнтація на уникнення конфлікту* – дитини використовує методи уникнення складної ситуації, небажання вирішувати конфлікт та проявити власну силу, щоб поставити агресора на місце; демонстрація підкорення сильнішому, підлабузництва та займання позиції жертви [21,22 с.82].

Ще одне наукове дослідження, О. Лящ, було спрямоване на виявлення чинників, що провокують появу агресивної поведінки. Автор виділяє наступні чинники:

- *Сімейні стосунки;*
- *Методи сімейного виховання [25, с.194-200].*

Автором було виявлено безпосередню залежність між негативними взаєминами та показниками агресії. До таких методів виховання, які сприяють формуванню агресивної поведінки виділено фізичне покарання; зневага, приниження гідності дитини; погроза, позбавлення у задоволенні потреб; жорстке запровадження обмежень та відсутність підтримки, заохочення; утримання дитини в ізоляції заборона спілкуватися з іншими дітьми.

Можемо коротко зазначити, відповідно до поглядів науковців, формування агресивної поведінки у дитини закладається ще у сімейних взаєминах дитина з сім'єю – цей *фактор є найпершим* серед групи визначених. Чим жорстокіше ставлення до дитини з боку дорослих, тим швидше дитина оволодіває агресивною поведінкою [25, с.194-200].

Наступним (другим) фактором, на думку І. Марценівської визначено порушення соціальної адаптації. Наприклад, у дітей з родини, яких змушені були часто змінювати місце проживання, рівень агресії дещо підвищений, ніж у однолітків, які проживають за постійною адресою. Вагоме місце належить соціальній та матеріальній здатності родини, тобто рівень забезпечення дитини може «сприяти» формуванню агресивної поведінки у дитини [30, с.18--19].

Третім фактором появи та прояву агресії визначено – порушення соціальної адаптації дитини. Зрозуміло, що наявність проблем адаптації прямо пропорційно викликатимуть появу різних форм агресивної поведінки. Чим більше невирішених проблем дитини із соціумом, тим більший ризик появи агресивної поведінки.

Стратегія поведінки дошкільника у момент конфліктної ситуації, визначена *четвертим фактором* формування агресивної поведінки. Стратегія суперництва чітко впливає на рівень агресії у дитини. Недостатньо сформований рівень мовленнєвих вмінь домовлятися не дозволяє дитині якомога краще вирішувати непорозуміння. Саме тому дитина наслідує від оточуючих такі форми агресії, як фізична, вербальна, непрямая агресія [30, с.18--19].

П'ята група факторів складається впливу ЗМІ та комп'ютерних ігор. Коли дорослі просто спостерігають за дітьми, також помітно, що у більшості дошкільників, які грають ігри та дивляться відео різного контенту, фільми з агресивним характером, у них більше ніж зазвичай спостерігається прояв агресивної поведінки. Зрозуміло, що вплив комп'ютерних ігор на прояв саме агресивної поведінки має велике значення. Граючи за жорстокими

правилами, спостерігаючи кадри насильницького характеру, отримуючи задоволення від того, що «виграв гру», поступово дошкільник «втрачає» відчуття співпереживання та емпатії, формується толерантне ставлення до чужих емоцій [30, с.18-19].

Шоста група включає фактори агресивної поведінки такі як особистісні особливості: запальність, підвищена тривожність, схильність до дратівливості, неадекватна самооцінка є причинами прояву агресивності. Зрозуміло, що власне структура прояву різних форм поведінки може бути зумовлена гендерними особливостями дошкільників [30, с.18-19].

Статеві відмінності дошкільників складають *сьому групу факторів*. Наприклад, схильність хлопчиків до прояву агресії дещо вища, ніж у дівчаток. За стратегію поведінки хлопчики обирають стратегію «суперництва», а для дівчаткам властива стратегія поведінки «компромісу». Також, у хлопчиків спостерігається конфлікти з однокласниками, інколи бувають складніші стосунки з однолітками, ніж у дівчаток [30,18-19].

Із вище зазначеного стало відомо про певні фактори та особливості формування та розвитку прояву агресії та агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку.

Здійснивши теоретичний аналіз наукових засад щодо особливостей розвитку дітей старшого дошкільного віку, розуміємо, що в цей період у дошкільників відбувається перехід від однієї провідної діяльності до іншої. Завершення відвідування закладів дошкільної освіти та період підготовки дитини до початку навчальної діяльності у школі мають особливе значення у її житті.

Відбувається зміна як у фізичному розвитку, так і особистісному в та когнітивному, загалом. У дітей поступово змінюється коло спілкування, розширюються знайомства, що передбачає використання нових форм поведінки. Тобто, діти вчаться по-новому спілкуватися з новими людьми. І, прояв агресії тут також має місце. Адже, щоб здаватися сильним та «крутим», щоб справити враження на оточуючих, діти, інколи,

використовують неприродні, незвичні форми поведінки. І агресивні форми також присутні.

Зміна діяльності та переживання кризи висувають перед старшими дошкільниками інші, нові вимоги.

Таким чином, здійснивши ґрунтовний аналіз літературних джерел на виявлення причин агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку, можемо зазначити, що такими причинами є: порушення емоційної сфери, наявність проблем зі здоров'ям, не благополучність у сім'ях з прикладами агресивної поведінки, нестійкість поведінки, схильність до переживання стресу, складні зміни життєвої ситуації.

Основними факторами, що викликають прояв агресії є:

- Приклад для наслідування агресивної поведінки який пропонується у сім'ї від батьків;

- Характер підкріплення такої поведінки з боку оточуючих.

Не менш важливими факторами, які викликають прояв агресії є наступні:

1. Виховання у сім'ї із застосуванням фізичного покарання дитини;
2. Порушення у соціальній адаптації;
3. Вплив ЗМІ та залежність від гаджетів;
4. Особистісні особливості.

Прояв агресії старшого дошкільника спостерігається у формах ворожості, жорстокості та демонстрації, які спрямовані на об'єкт агресії. Власне, жорстокість є прагненням до заподіяння страждань та шкоди іншій людині, яка проявляється у діях і фантазуваннях відповідного змісту. Демонстрація – як показ до можливого нападу, за присутності відчуття загрози від інших.

У ході нашого дослідження ми розуміємо, що прояв агресії у дошкільників може спостерігатися у повсякденному житті дуже часто. Тому вихователям та дорослим необхідно звертати увагу на таке явище, і негайно реагувати на вирішення цієї проблеми. Саме ігрова терапія як засіб роботи з

дошкільниками у подоланні проявів агресивності є тим дієвим і ефективним методом, який будемо розглядати у наступному параграфі.

1.3 Застосування ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки в дітей старшого дошкільного віку

Цікавість до ігрової діяльності як надзвичайно важливої складової життєдіяльності в житті дитини, в даний час є природнім і важливим, про що свідчить науковий інтерес та розвиток методів ігрової терапії дослідників.

Історичний процес виготовлення іграшок підкреслює, що з ще з давніх часів, люди розуміли, що гра дитини є засобом який допомагає встановити контакт з дитиною і дає можливість зрозуміти особливості її когнітивної сфери.

Психологія ігрової діяльності стала предметом наукового дослідження досить недавно. Бо впродовж довго часу гра дитини сприймалася як засіб зайнятості дитини і можливість звільнення її від накопиченої енергії, або ж як інструмент передачі релігійного або культурно-історичного досвіду народу.

Лише в кінці XIX-XX ст. психологи розуміють розвиваючі, гармонійні та можливості зцілення особистості за допомогою гри, також гра сприяє засвоєнню дитиною соціальних ролей суспільства.

Велике значення в підвищення інтересу до ігрової діяльності як однієї із найважливішої сторони життя дитини, що проливає світло на закономірності її психологічного розвитку, мали роботи З. Фрейда. Особливе значення мало визнання З. Фрейдом значущості раннього розвитку для формування особистості дитини, а також спроби основоположника психоаналізу пов'язати порушення поведінки дитини з внутрішньопсихічними конфліктами, які вона переживає і які мають неусвідомлений характер [63].

Вчений розвивав свої погляди, щодо особливостей дитячої поведінки, визнавши процес гри як засіб розвитку психологічної компетентності та емоційного реагування.

Включення ігор в арсенал психотерапевтичних засобів та методів роботи з дітьми та дорослими пов'язані із працями М. Клейн та А. Фрейд. Грунтуючись на психодинамічних поняттях, вчені обґрунтували застосування ігрових методів у лікувально- корекційній роботі з дітьми [58].

М. Клейн, на відміну від фрейдівської періодизації стадій психосексуального розвитку, звертає свою увагу на особливу динаміку зміни стосунків матері і дитини на етапі їхнього початково дистанціювання одне від одного. Значення для розвитку психології ігрової діяльності мало визнання М. Клейн значущості перенесення. На відміну від З. Фрейда, М. Клейн підкреслено те, що перенесення не обов'язково пов'язано з актуалізацією минулих ситуацій і стосунків психотравмувального характеру, але може відображати всю сукупність психічного досвіду, що виявляється в контексті психотерапевтичних стосунків [58].

Такі наукові надбання визначаються тим, що М. Клейн працювала із дітьми і мала справу з поточними, а не минулими переживання та психічними травмами.

Як відомо, М. Клейн розробила ігрову техніку, яка дозволяє вивчати несвідомі процеси дитини. Автор вважала, що процес перенесення в більшості випадків більш яскраво проявляється у відносинах дитини з предметами ігрової діяльності, ніж із самим психотерапевтом [58].

Далі, погляди М. Клейн розроблялися у працях М. Мілнер, Д. Віннекотта та інших науковців.

М. Мілнер та Д. Віннекотт, ґрунтуючись на поняттях теорії об'єктних відносин, розробили цілу низку важливих положень, які стосуються психології творчої діяльності. Так, розглядаючи творчий акт, як окремий аспект гри, вчені запропонували вдалу модель, яка дає змогу описати

динаміку мінливих стосунків дитини з предметами ігрової діяльності та відображає первинний досвід відділення, сепарації, від матері [64].

Вагоме значення для розвитку уявлень про психологію ігрової діяльності мають введені Д. Віннікоттом поняття «первинної материнської турботи», «ігрової арени», «транзитних об'єктів» та ряд інших. Автор розробив підхід до опису тих форм, які стосуються психічного досвіду, що формуються на стику «внутрішньої» та «зовнішньої» реальності. Означені форми психічного досвіду мають принципове значення для розвитку креативності та для оволодіння дитиною різних форм ігрової діяльності [64].

Її можна зазначити, як результат «зустрічі» та взаємодії мислення і почуттів, свідомого та несвідомого, первинних і вторинних психічних процесів.

Намагаючись визначити, яке значення для дитини мають її стосунки із матір'ю, Д. Віннікотт увів поняття «первинної материнської турботи». Так як у матері, впродовж перших місяців життя дитини формується здатність ідентифікувати себе із немовлям, завдяки актуалізації слідів і власного дитячого досвіду. У міру того, як дитина розвивається, значення і роль матері поступово змінюються і її здатність до ідентифікації з дитиною та її потребами, поступово редукується. У цей період починає формуватися так званий «ігровий простір». Під цим поняттям вчений позначає ті форми «проміжного» психічного досвіду, які формуються у дитини в міру її відокремлення від матері, коли мати не досягає ще чіткого відчуття об'єктивної реальності; вона змішується із ілюзорними феноменами об'єктивної реальності, що відображають первинні психічні процеси [64].

Ось тут мають значення «транзитні об'єкти» та «транзитні феномени», тобто ті предмети до яких у дитини є особлива схильність, через що вони нагадують дитині про матір (іграшки, пляшечка, ліжечко) [64].

Таким чином, на думку вченого саме «транзитні об'єкти» є основою для розвитку символічного мислення. Досягаючи певною мірою контролю над цими об'єктами, дитина розвиває в собі здатність вільно ними маніпулювати,

при цьому стосунки дитини із цими предметами стають «насиченими» і дитини отримує певне задоволення від цього.

У зв'язку із власними уявленнями про «транзитні об'єкти» та «транзитні феномени» як одну із головних парадигм розвитку символічного мислення та різноманітних форм ігрової діяльності, Д. Віннікотт удосконалив ігрову техніку, запропоновану М. Клейн, впровадивши чітку межу між фантазією і грою [64].

Так, фантазування, розглядалося вченим як суто ілюзорний спосіб задоволення потреб, що не передбачає будь якої взаємодії із об'єктивною реальністю. Гра, ж протікає на межі між «внутрішньою» та «зовнішньою» реальністю, тому й сприяє розвитку здатності дитини до взаємодії з ними обома. Також гра, розглядалася як розвиток комунікативних навичок, і можна розглядати як основу для побудови психотерапевтичних стосунків. Д. Віннікотт зазначав, що «психотерапія протікає в місці з'єднання двох «областей» гри». «Одна з них є «областю» для гри психотерапевта, інша – для клієнта. Психотерапію тому можна визначити, як спільну гру двох людей» [64 с.44].

Як стверджує вчений, ігрова діяльність є основою для накопичення культурно-історичного досвіду народу та його цінностей та розвитку навичок творчої, креативної діяльності у дитини. Її можна вважати властивістю життєвого процесу.

Розглянемо наукові погляди відомого вченого Ж. Піаже, щодо різних видів ігрової діяльності дитини та їхньої ролі для її психічного розвитку. Ж. Піаже [65].

Вчений пов'язує різні види ігрової діяльності зі стадіями психічного розвитку, такими як сенсомоторні, символічні ігри та ігри за правилами. Дослідник запропонував наступні ознаки ігрової діяльності:

1. Коли гра приємна і сприймається позитивно усіма її учасниками;
2. Коли гра протікає спонтанно без внутрішньої мотивації в учасників;

3. Коли для гри потрібен високий рівень гнучкості психічних процесів та рольової пластичності;
4. Коли гра є природним наслідком фізичного та інтелектуального розвитку дитини.

Відомий вчений одним із перших підкреслив значущість збереження вербального контакту під час гри [65].

Досить ґрунтовному аналітичному дослідженню ігрової діяльності були присвячені роботи Е. Еріксона. У своїй теорії психосоціального розвитку, вчений розглядав ігрову діяльність як комплексний феномен дитини, у якому заломлюються культурні очікування та особливості індивідуального розвитку та сімейної динаміки [66].

Вчений підкреслює, «для того щоб правильно оцінити дитину потрібно добре розуміти, до яких ігор у тому чи іншому суспільстві схильні діти відповідного віку. Лише таким чином можна зрозуміти відповідність гри до віку дитини. Важливо усвідомлювати та вивчати, зміст та форму ігрової діяльності, і мовленнєвий супровід, під час програвання» [66].

Е. Еріксон розглядав гру, як найважливіший спосіб для можливості вивчення несвідомого, оскільки, так послаблюється «контроль» свідомості і активізується процес фантазування. Вчений зазначав, що усі пережиті дитиною психічні травми і наявні у неї внутрішні конфлікти все одно «знайдуть можливість проявити себе» під час гри, і навіть можуть викликати порушення її нормального, гармонійного перебігу. Це пояснюється тим, що через сильні переживання у дитини притуплюється здатність контролювати сам процес ігрової діяльності. Таким чином, відомий вчений, одним із перших виявив колосальні діагностичні можливості за допомогою ігрової діяльності [66].

Здійснивши короткий історичний огляд виникнення передумов до ігрової терапії, розуміємо, що гра, як діяльність у житті дитини привертала увагу багатьох відомих вчених, вагомим напрацювання яких, лягли в основу впровадження ігрових методів та форм у роботі з дітьми різного віку

Вже, у 70-80 рр. ХХ ст. набуває розвитку впровадження ігрових форм та методів у практичну діяльність.

Поступово, гра стає одним із найважливіших засобів у лікувально-корекційній, психопрофілактичній, соціальній та освітній роботі. Значно розширюється і коло дітей, у роботі з якими ці методи застосовуються.

Ігрові техніки виступають тепер або як провідний, або як допоміжний інструмент, включений у комплекс різноманітних засобів впливу.

Форми і варіанти ігрової терапії визначаються особливостями конкретної дитини або групи дітей, специфічними завданнями роботи та її тривалістю. Тобто, розроблені ігрові методи можуть застосовуватися:

- з метою надання первинної психологічної допомоги та інтерв'ювання (оцінювання);
- у процесі короткострокової психотерапії;
- у процесі довгострокового реконструктивного психотерапевтичного впливу.

Також, залежно від запиту, гра може застосовуватися як провідний метод реконструктивного лікувально-корекційного впливу (робота із емоційними або поведінковими порушеннями невротичного характеру), як засіб допоміжного (симптоматичного) впливу, що сприяє стимулюванню дитини, розвитку її сенсомоторних навичок, зниженню її емоційного напруження і ступеня соціальної депривації (порушення розумової відсталості, розладах аутистичного спектру). Ігрові методи дають можливість їх застосування у психопрофілактичній, розвивальній роботі з дітьми.

З усього різноманіття технік ігрової терапії і завдань, розв'язуваних за допомогою, існують деякі загальні особливості психіки дітей, що роблять застосування даних методів відповідними.

Одна із таких особливостей полягає в тому, що діти в багатьох випадках утруднюються в словесному описі своїх переживань. Невербальна експресія з використанням різноманітних предметів ігрової діяльності для них найбільш

природна, і це є вагомим, якщо у дитини є мовленнєві порушення мовленнєві.

За рахунок розвитку образного мислення, дитина використовує гру, малювання та маніпуляцію з різними предметами, як спосіб осмислення дійсності. Для дорослого це можливість розуміти, про рівень інтелектуального розвитку, емоційної сфери та ступінь психічної зрілості дитини. Важливою є жвавість дитячої фантазії, вольова і рольова пластичність дитини, емоційна насиченість сюжету гри. Ці аспекти важливо враховувати, коли створюється в психотерапевтичному кабінеті особлива атмосфера гри і творчості та підбираючи разом з дітьми відповідні сюжети і вправи як основу для індивідуальної або групової роботи.

Важливо й те, що образотворчі та конструктивні матеріали, а також предмети ігрової діяльності нерідко виявляються для дитини більш важливими «партнерами» комунікації, ніж батьки чи вихователі. Оскільки, дитина проявляє по відношенню до них найбільш характерні для себе і пов'язані зі своїм досвідом способи роботи і відповідні емоційні реакції. Саме ця особливість, й лягає в основу створення психологами та психотерапевтами ігрових технік. Тут виявляються і багаті можливості для реконструктивного психотерапевтичного впливу, що спирається на природні, самоцілювальні тенденції психіки дитини, яка прагне в грі творчо «відповісти» на проблеми, що виникають, і психічні травми.

Поряд із врахування загальних особливостей психіки дитини, в процесі використання технік ігрової терапії увагу звертають також на інші чинники, що можуть впливати на характер і динаміку гри:

- Біопсихосоціальний статус дитини;
- Темперамент;
- Рівень когнітивного розвитку;
- Мотивація;
- Особистісні особливості і сфера сосвідомості⁴
- Фізіологічні чинники;

- Соціальний та культурний чинник;
- Сімейні особливості;
- Стосунки з однолітками та іншими дорослими;
- Вплив інформації до вільний доступ до неї, гаджети, мережа Інтернет.

Не менш важливим є процесуальні аспекти ігрової діяльності та зміни в характері інтеграції дитини з ігровими матеріалами і предметами. Значення також мають вербальні і невербальні реакції дитини і інших учасників між собою.

Як підкреслюють О. Дроздов, Т. Мицкан, Н. Рептух, А. Ткачук, С. Томчук, коли у дошкільника формується вміння долати агресію, це є свідченням позитивної тенденції особистісного зростання. Тобто, відбувається активний процес становлення та розвитку дитини, яка вчиться брати на себе відповідальність за свої вчинки, і за власну життєдіяльність загалом. Адже вміння долати прояв агресії є свідченням дитини аналізувати ситуацію, власну поведінку та її наслідки; зростає здатність контролювати емоції та висловлювання, вдосконалюється вміння контролювати дії, мирно та спокійно вирішувати конфліктні ситуації [8, 35, с.35; 44, 46, 47].

Як бачимо, становлення ігрової терапії має початок із напрацювань відомих вчених, поступово вдосконалювалися форми та засоби використання гри у корекційній роботі психолога.

У сучасному різноманітті ігрових технік для роботи з дітьми старшого дошкільного віку нами були обрані саме ті, використання яких буде доречним та ефективним у корекційній роботі.

Про можливість використання ігрової терапії розглянуто більш детально у наступному розділі даного дослідження.

Висновки до першого розділу

Здійснений аналіз літературних джерел свідчить, що науковий інтерес до виявлення проявів агресії та агресивної поведінки загалом, та у дітей

старшого дошкільного віку зокрема, не спадає, а навпаки підвищився, враховуючи і сучасний стан у якому перебуває наша країна. Що свідчить про актуальність нашого дослідження. Але залишається все ще недостатньо дослідженими важливі аспекти для психологічної та й педагогічної наукової спільноти, такі аспекти як сукупність факторів, зумовлених сучасним життям суспільства, що впливають, викликають прояв агресії, її рівнів та спрямованості у дітей дошкільного віку.

Виявлено, що прояв агресивної поведінки зумовлено специфічною взаємодією біологічних (загальний стан організму та здоров'я дитини), фізичних (стан навколишнього середовища), хімічних (екологічних), психологічних (рівень розвитку дитини) та соціальних (вплив соціуму та інформаційного потоку) детермінант не менш важливим є впливу ситуації (ситуативний аспект) на формування та прояв агресивності.

Встановлено, що визначальними факторами є соціально-психологічні (приклад для наслідування агресивної поведінки який пропонується у сім'ї від батьків; характер підкріплення такої поведінки з боку оточуючих; виховання у сім'ї із застосуванням фізичного покарання дитини; порушення у соціальній адаптації; вплив ЗМІ та залежність від гаджетів) та індивідуально-психологічні (особистісні особливості, емоційна нестійкість, недостатній рівень сформованості навиків самодисципліни та самоконтролю).

Узагальнені результати теоретичного дослідження психології ігрової діяльності, дали змогу зробити припущення, що засобами ігрової терапії можливо здійснювати корекційну роботу проявів агресії її спрямованості, опираючись на отримані емпіричні дані.

РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ІГРОВОЇ ТЕРАПІЇ ЯК ЗАСОБУ КОРЕКЦІЇ АГРЕВІСНОЇ ПОВЕДІНКИ В ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Опис експериментального дослідження

Враховуючи об'єкт, предмет, мету та висунуту гіпотезу, нами було проведено емпіричне дослідження, що складалося із ряду етапів.

Дослідження агресивності дітей старшого дошкільного віку було проведено на базі ЗДО «Пролісок», Сутисківської ОТГ. Вибірку склали діти

віком від 5 до 7 років, у кількості 36 осіб. Педагоги та батьки виступали у якості експертів, загалом було задіяно 18 осіб (6 педагогів та 12 батьків).

Проведене емпіричне дослідження складалося із таких етапів роботи:

1. На першому етапі було проведено аналіз літератури з даної проблематики визначення цілей та засобів здійснення емпіричного дослідження;

2. Другий етап передбачав відбір діагностичних методик для дослідження агресивної поведінки дошкільників та здійснено попередній зріз, на якому була охоплена уся вибірка;

3. На третьому етапі було розроблено корекційну програму для зниження рівня прояву агресивності у старших дошкільників, засобами ігрової терапії;

4. На четвертому етапі перевірка та підсумок отриманих результатів.

Метою нашого дослідження є виявлення рівня агресії у дітей старшого дошкільного віку розробка програми для здійснення корекційної роботи засобами ігрової терапії.

Задля доцільної організації роботи ми використали комплекс методів, застосування яких було визначено специфікою проблематики на кожному етапі дослідницьких завдань:

1. Організаційні методи;
2. Емпіричні (методики);
3. Математичний метод обробки даних;
4. Інтерпретаційний.

У якості діагностичного інструментарію дослідження різних показників агресивної поведінки нами було обрано:

1. Проективну методику «Кактус» (М. Панфілова);
2. Опитувальник «Агресивна поведінка» дитячий варіант (П. Ковальова);
3. «Методика фрустраційних реакцій С. Розенцвейга»,
4. Шкала агресивності П. Орпінас, Р. Франковскі.

Враховуючи те, що у науковій літературі стандартизованих загальноновизнаних методик для вивчення міри прояву агресивності у старших дошкільників мало описано, і зважаючи, що діти такого віку не в змозі здійснювати самозвіти, вважаємо доречним використовувати психодіагностичний матеріал проєктивних методик, та експертні оцінки педагогів.

Розглянемо обрані нами методики.

Проективна методика «Кактус» - дозволяє діагностувати рівень прояву агресивної поведінки. Матеріали для діагностики: аркуш білого паперу, простий та кольорові олівці.

Процедура проведення та інструкція: «На аркуші паперу намалюй кактус, такий яким ти собі його уявляєш». В процесі малювання дитині не можна ставити жодних запитань і просити пояснень. Після завершення малювання з дитиною проводиться бесіда за запитаннями:

- Кактус домашній чи дикий?
- Він сильно колеться? До нього можна доторкнутися?
- Кактусу подобається, коли за ним доглядають, поливають?
- Кактус росте один чи з якоюсь рослиною поруч?
- Якщо росте поруч із рослиною, даються додаткові запитання:
- Коли кактус підросте, то як він зміниться?
- Як кактус себе поведе коли його будуть ображати?
- Як кактус себе захищає від образ?

Критерії оцінювання:

Високий рівень – якщо дитина намалювала кактус з особливо великою кількістю голок, які сильно розходяться в сторони, близько розташовані одна до одної та довгі. Малюнок намальований уривчастими лініями і з сильним натиском. Дитина під час спалахів агресивної поведінки ламає речі, які її оточують, б'є і штовхає інших дітей, кричить на дорослих і обзиває своїх однолітків.

Середній рівень - якщо дитина намалювала кактус із меншою кількістю голок, які не сильно стирчать, близько розташовані одна до одної та менш довгі. Малюнок намальований уривчастими лініями і з менш сильним натиском. Дитина під час спалахів агресивної поведінки може розкидати оточуючі її речі та кидати, але речі не ламає.

Низький рівень – якщо кактус з маленькими колючками, які не стирчать, розташовані близько одна до одної і короткі. Малюнок намальований безперервними лініями і зі слабким натиском. Дитина під час спалахів агресивної поведінки плаче, нікого до себе не підпускає і може втекти

Наступний опитувальник виявлення схильності до певної форми агресії, *дитячий варіант «Агресивна поведінка»* спрямована на виявлення стриманості/нестриманості і власне форми прояву агресії.

Інструкція полягає у тому, що дітям пропонується дати відповіді на питання «так» або «ні». Для підрахунку набраних балів пропонується 4 ключі. Таким чином можна виявити схильність до непрямой, вербальної агресії та до непрямой фізичної агресії, а також виявити схильність до прямої фізичної агресії. Якщо дитина набрала отримані бали за певним показником, то це є свідченням саме про ту чи іншу форму агресії.

За метою виявлення проявів агресивності у дошкільників використовують *методику малюнкової фрустрації С. Розенцвейга*, розроблену у 1945 році. Методика дає можливість виявити особливості відповідного реагування дитини.

Щодо виникнення фрустрації, вчений стверджував, що вона виникає коли на шляху дитини зустрічаються перешкоди різної міри. Власне захист організму у фруструючих ситуаціях здійснюється на таких рівнях:

Клітинному – дія на рівні клітин, антитіл;

Автономному – захист організму від фізичних агресій;

Фізіологічному – зміни, які відбуваються під час стресу;

Кортикальному, психологічному – розподіл типів і спрямованості реакцій особистості.

Методика дозволяє виявити характер та спрямованість емоційних реакцій на наявні труднощі і перешкоди (інтропунітивні, імпунітивні, ектсрапунітивні) що дозволяє виявити частоту прояву агресії, частоту виникнення ситуації звинувачення та агресивних дій, які можуть бути спрямовані на оточуючих. Також, можливо виявити ступінь можливої адаптації до свого соціального оточення через вираховування відповідного коефіцієнту соціальної адаптації (GCR).

Отриманні змінні можуть бути гарним показником індивідуальних характеристик та їх врахування має вагоме значення для нашого дослідження.

Заключна методика, яку було використано у дослідженні, *шкала агресивності P. Orpinas, R. Frankovski* дає можливість виміряти поведінку дитини, яка може будь яким чином призвести до травматизації оточуючих.

Шкала методики передбачає отримання даних через частоту прояву прямих форм фізичної агресії та гніву, про яку повідомляють педагогі-експерти. Фізична агресія (удари, поштовхи), гнів (виникнення гніву).

Педагоги повідомляли про частоту виникнення агресії за останні 7 днів, задля уникнення недостовірності інформації.

Педагоги ранжують відповіді за шкалою від «0» до «6 і більше разів». Отриманні відповіді сумуються, загальний індекс агресії розташовується в межах від 0 аж до 66 балів.

Таким чином було виконано перший етап та завдання обрання діагностичного інструментарію для роботи з дітьми старшого дошкільного віку. Показники результатів проведеного експериментального дослідження показано у наступному параграфі даного розділу.

2.2. Діагностика проявів агресивної поведінки в дітей старшого дошкільного віку

Отримані дані за усіма методиками під час здійснення експериментального дослідження піддано якісному та кількісному аналізу, та математичній обробці даних.

За результатами проведеної методики «Кактус» стало відомо, що в більшості дітей рівень прояву агресивної поведінки є середнім. Серед 36 дітей у 28-ми (78%) виявлено середній рівень агресивності. Ці діти під час спалахів агресивної поведінки можуть розкидати навколишні речі та кидати їх в інших, при цьому речі діти не ламають.

Для кращого розуміння отримані дані подано в Таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Результати дослідження за проективною методикою «Кактус»

Рівень прояву агресії	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Кількість дітей	0	28	8
Відсотковий показник	0%	78%	12%

Наприклад, Іван С. після того, як вихователь не дала йому фарби для малювання, почав кидати свій альбом для малювання і розкидати олівці.

У решти групи - це 8 дітей (22%) рівень ступеня проявів агресивної поведінки є високим. Такі діти під час спалахів агресивної поведінки ламають навколишні речі та предмети, б'ють і штовхають інших дітей, кричать на дорослих і обзивають своїх однолітків.

Наприклад, Аліна К. почала ламати вежу, яку власноруч побудувала, і вживати лайливі слова до дітей, які перебували з нею поруч, через те, що їй не дали набір кубиків, який вона захотіла.

Таблиця 2.2

Отримані результати старших дошкільників за ступенем прояву різних проявів агресивності (%)

№	Показник	Високий	Середній	Низький
1	Імпульсивність	28%	63%	9%

2	Егоцентризм, схильність до лідерства	59%	26%	15%
3	Невпевненість, залежність	31%	48%	21%
3	Демонстративність	37%	46%	17%
4	Тривога	35%	41%	24%
5	Агресія	43%	47%	10%

Отримані показники, що продемонстровані у таблиці 2.2 дали змогу дійти до такого висновку: **показники високого рівня** імпульсивності спостерігається у 28% дітей, прояв егоцентризму у 59%, 31% дошкільників показали результат невпевненості у собі та залежність; демонстративність виявлено у 37%, показник тривоги 35% і агресії 43%. Дошкільники є нестримані у своїх вчинках, мало враховують думку інших людей, схильні до прояву рис демонстративності у своїй поведінці та бути у центрі уваги. Показник прояву агресії є досить високим.

Дані за **середній рівнем** свідчать: імпульсивність виявлено у 63%,; прояв егоцентризму у 26%; 48% дошкільників показали результат невпевненості у собі та залежність; демонстративність виявлено у 46%, показник тривоги 41% і агресії 47%. Показники тривоги має значний відсоток, агресії, та демонстративності.

Показники за **низьким рівнем** свідчать: імпульсивність виявлено у 9%,; прояв егоцентризму у 15%; 21% дошкільників показали результат невпевненості у собі та залежність; демонстративність виявлено у 17%, показник тривоги 24% і агресії 10%. Як бачимо відсоткові показники за усіма лініями мають не високі дані, що є вагомим для нашого дослідження.

Для кращого розуміння отримані результати та показники було представлено у діаграмі (Рис.1).

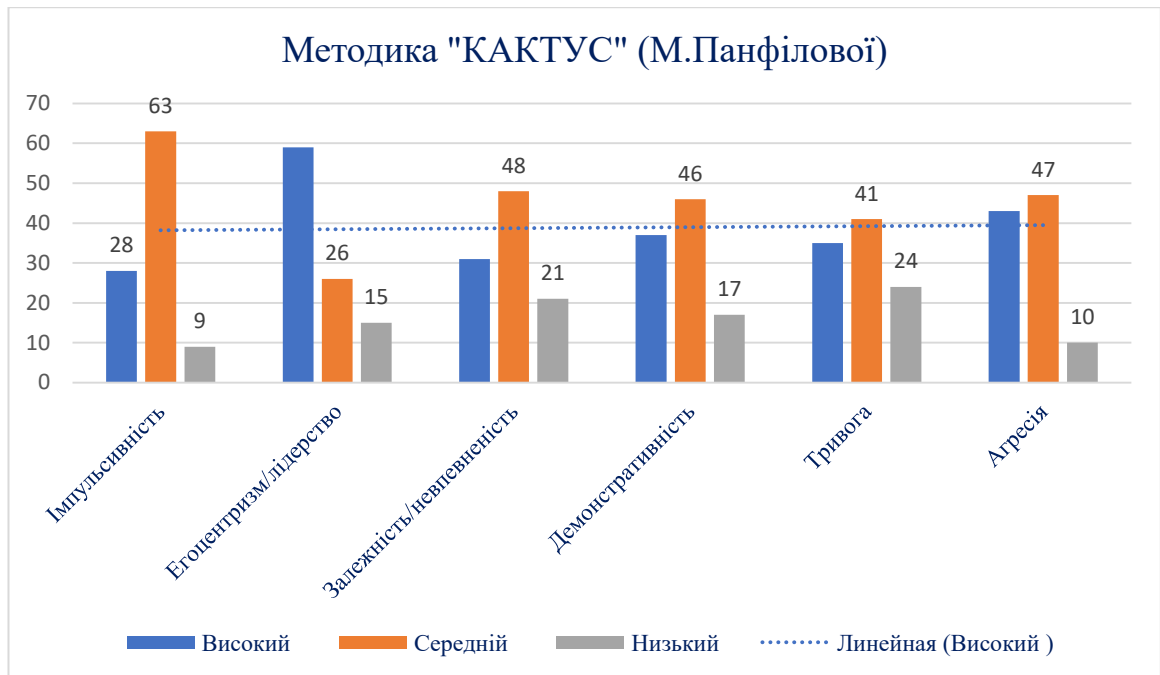

Рис. 1. Результати показників дітей старшого дошкільного віку з різним рівнем агресії (%)

Головним критерієм, який дозволяє визначити приналежність дошкільника до певної групи виявлено за результатами анкетування «Шкала агресивності» педагогів-експертів – дає можливість виміряти поведінку дитини, що може нанести шкоду комусь із оточуючих, отримати інформацію про частоту вияву прямої форми фізичної та вербальної агресії, гніву, та індекс агресивності. Як було зазначено, інформацію вихователі подавали за 7 днів.

Таблиця 2.3

**Показники агресії старших дошкільників (5-7 р. п-36)
за шкалою агресивності Р. Orpinas, R. Frankovski**

Тип показника	Кількість досліджуваних					
	Високий		Середній		Низький	
	К-ть дітей	%	К-ть дітей	%	К-ть дітей	%
Вербальна агресія	6	17%	24	67%	6	17%
Фізична агресія	7	19%	26	72%	3	9%
Непряма агресія	9	25%	23	64%	4	11%
Загальний індекс агресивності	7	20%	24	68%	5	12%

Згідно показників таблиці 2.2. стає відомо, що **високий рівень** вербальної агресії спостерігається у 6 (17%) дітей; такий самий рівень фізичної агресії у 7 (19%) дошкільників та непряма агресія високий показник показано у 9 (25%) дітей.

Середній рівень вербальної агресії спостерігається у 24 (67%) дітей; такий самий рівень фізичної агресії у 26 (72%) дошкільників та непряма агресія високий показник показано у 23 (68%) дітей.

Низький рівень вербальної агресії спостерігається у 6 (17%) дітей; такий самий рівень фізичної агресії у 3 (9%) дошкільників та непряма агресія високий показник показано у 4 (11%) дітей.

Найбільшу увагу привертають показники середнього та високого рівня, що означає важливість здійснення відповідної корекційної роботи.

За отриманими показниками проведеної методики С. Розенцвейга, здійснено аналіз напрямів та типів реакцій досліджуваних у ситуації фрустрації, показника індексу прояву агресії, спрямованості її та подолання наслідків.

Згідно таблиці, стає відомо, що головним типом фрустраційних реакцій старших дошкільників (I та III групи) виявлено тип «фрустрація задоволення потреби» NP – 43,9%, за спрямованістю реакції – екстрапунитивні реакції 61,1%, які спрямовані на оточуючих.

Таблиця 2.4.

Показники фрустрації реакції старших дошкільників 5-7 р. за методикою С. Розенцвейга

Спрямованість реакції	Тип реакції			Загальна кількість
	OD «з фіксацією на перешкоді»	ED «з фіксацією на самозахисті»	NP «з фіксацією на задоволенні потреби»	
Е	7,3%	10,6%	43,2%	61,1% 2
І	2,5%	3,1%	8,2%	13,8% 5
М	4,7%	4,3%	16%	25% 8
Загальна кількість	14,5%	18%	67,4%	100%

Інша частина відсоткових показників інтрапунітивних (13,8%) реакцій поєднано із типом «з фіксацією на задоволенні потреби» NP-тип; тобто діти часто використовують поведінку ворожості, нарікання звернених до оточуючих людей, не сприймаючи своєї провини.

У іншій групі опитуваних імпульсивні реакції, NP «з фіксацією на задоволенні потреби» та спрямованістю на себе, показники мають (25%).

Тобто, зрозуміло, що діти схильні більше проявляти агресію задля задоволення власних потреб, оскільки показники фіксації на самозахисті та фіксації на перешкоді, мають дещо нижчі відсотки.

Отримані результати дають змогу зазначити, що існує певна відмінність між самими дошкільниками і рівнем прояву їх агресії.

Таблиця 2.5

Частота розподілу показників індексу агресії у дошкільників 5-7 р.

№ п\п	Індекс	% респондентів, з індексом вище норми		
		1 гр.	2 гр.	3 гр.
1	Спрямованість агресії	34,2%	31,8%	11,3%
2	Прояви агресії	25,2%	17,4%	9,6%
3	Спрямованість на вирішення проблем	13,1%	12,5%	14,3%

Дані, продемонстровані у таблиці, свідчать про частоту перевищення норми показників, дають нам можливість дати наступні висновки:

1. Високий показник індексу спрямованості агресії, порівняно з нормою, частіше зустрічається у дітей із агресією;
2. У старших дошкільників I та III групи наявні середні показники індексу прояву агресії, ніж у дітей IV групи;
3. Показники спрямованості на вирішення проблем, високими у дітей IV групи. Бачимо, що чим вищий індекс спрямованості агресії та її прояву, тим меншим він є спрямованості на вирішення проблем.

Проаналізуємо отримані дані за методикою «Агресивна поведінка» П. Ковальової.

Таблиця 2.6

Рівні прояву агресії у старших дошкільників (%)

№	Показники	Високий	Середній	Низький
1	Схильність до прямої вербальної агресивності	27%	59%	14%
2	Схильність до непрямой вербальної агресивності	27%	64%	9%
3	Схильність до прямої фізичної агресивності	23%	58%	19%
4	Схильність до непрямой фізичної агресивності	31%	48%	21%
5	Рівень нестриманості	26%	46%	28%

Згідно показників таблиці 2.5. стає відомо, що **високий рівень** схильності до прямої вербальної агресивності спостерігається у (27%) дітей; такий самий рівень схильності до непрямой вербальної агресивності у (27%) дошкільників високий рівень схильності до прямої фізичної агресивності показано у (23%) дітей; відповідно схильність до непрямой фізичної агресивності у (23%) дітей та рівень нестриманості у 26% старших дошкільників.

Середній рівень схильності до прямої вербальної агресивності спостерігається у (59%) дітей; такий самий рівень схильності до непрямой

вербальної агресивності у (64%) дошкільників середній рівень схильності до прямої фізичної агресивності показано у (58%) дітей; відповідно схильність до непрямой фізичної агресивності у (48%) дітей та рівень нестриманості у (46%) старших дошкільників.

Низький рівень схильності до прямої вербальної агресивності спостерігається у (14%) дітей; такий самий рівень схильності до непрямой вербальної агресивності у (9%) дошкільників низький рівень схильності до прямої фізичної агресивності показано у (19%) дітей; відповідно схильність до непрямой фізичної агресивності у (21%) дітей та рівень нестриманості у 28% старших дошкільників.

Найбільшу увагу привертають показники середнього та високого рівня, що поштовхом для розробки та здійснення відповідної корекційної роботи.

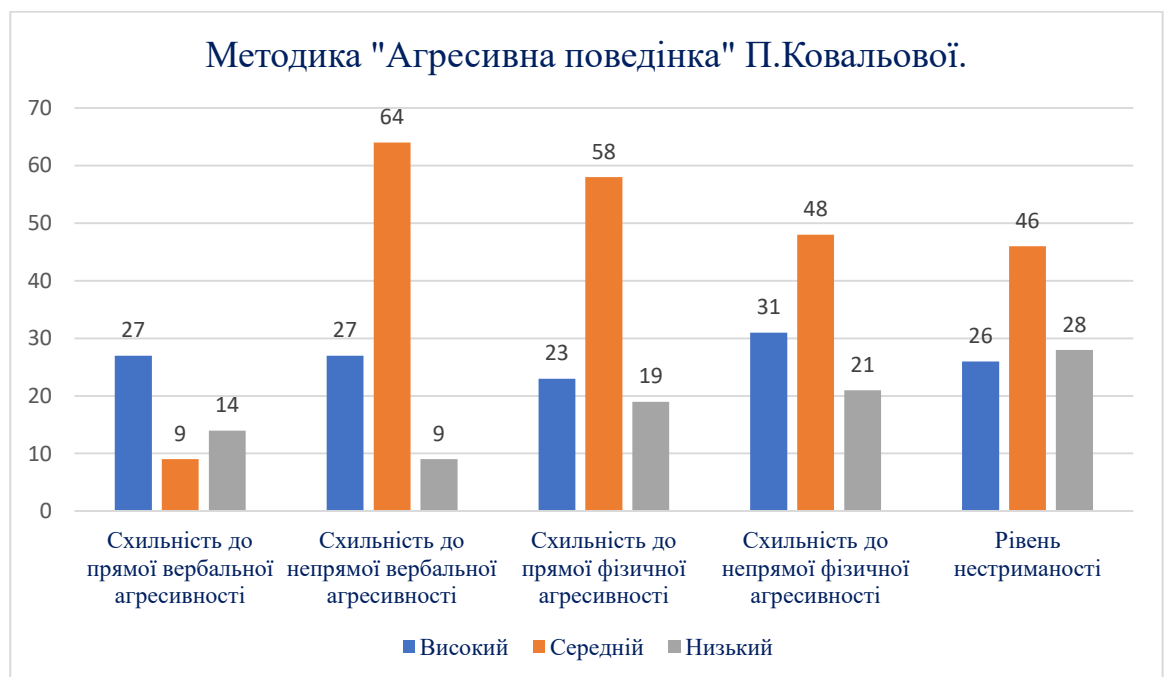

Рис. 2. Результати показників схильності до агресії дітей старшого дошкільного віку (%)

Таким чином, в результаті проведеного діагностичного дослідження ми виявили рівні та схильність до прояву певного виду агресивності старших

дошкільників. Виявлено, що високий і середній рівні за проведеними діагностиками охоплюють близько половини старших дошкільників.

Враховуючи отримані відсоткові показники за різними методиками, ми розуміємо, що у сучасних дошкільників рівень прояву агресії та агресивної поведінки є невтішним, а це в свою чергу потребує уваги та контролю з боку дорослих та вихователів.

Вважаємо, що покращення показників, та зниження рівнів прояву агресії варто здійснити відповідну корекційну роботу. Про можливість використання корекційних методик та ігор висвітлено у наступному параграфі. Адже саме завдяки технікам, методам ігрової терапії можливо вплинути на рівні агресивності дітей.

2.3. Запровадження системи корекційної роботи, спрямованої на зменшення проявів агресивної поведінки в дітей старшого дошкільного віку з використанням ігрової терапії

Здійснене емпіричне дослідження дало змогу виявити наявні рівні агресивної поведінки та агресивності у дітей старшого дошкільного віку. Вважаємо, що засобами ігрової терапії можливо здійснити корекційну роботу задля зниження виявлених рівнів агресії.

Для цього нами було запропоновано систему корекційної роботи, спрямованої на зменшення проявів агресивної поведінки в дітей старшого дошкільного віку з використанням ігрової терапії.

Метою її є зниження прояву агресії та агресивності у старших дошкільників засобами ігрової діяльності.

Критеріями відбору технік ігрової терапії були оригінальність, практична цінність і доступність їх використання, інноваційні, авторські розробки або модифікації вже розроблених методик.

Загалом, відомі техніки для використання в ігровій терапії можна розділити на:

- Техніки роботи з фантазією;
- Техніки вигадування історій;
- Техніки художньої експресії;
- Техніки, з використанням іграшок хенд-мейд або використання фабричних іграшок;
- Техніки гри з маріонетками;
- Техніки з різними предметами;
- Групові техніки які можна використовувати в різних умовах і з різними групами дітей.

Нашу увагу привертають ті техніки, які можна застосовувати у роботі з дітьми, в поведінці яких є прояв агресії.

Реалізації кожної техніки передбачає індивідуальну або групову роботу, тривалість кожного заняття в межах 35-45 хв. За потреби та можливості залучаються батьки.

Заняття проводяться 1-2 рази на тиждень, з дошкільниками, які були попередньо психологічно продіагностовані.

Схема занять системи корекційної роботи передбачає наступні етапи:

1. Початковий етап: знайомство, встановлення емоційного контакту, зняття напруги, створення позитивної атмосфери;
2. Основний етап – виконання пропонованих технік та ігор;
3. Заключний етап – передбачає рефлексію, за потреби виконання домашніх завдань.

Опис технік та ігор, для системної корекційної роботи з дітьми старшого дошкільного віку, з високим та середній рівнями прояву агресії:

Перша техніка має назву «*Створення глиняних композицій*» Лінн Хедлі (Lynn B. Had ley). Методика створення глиняних композицій є однією з технік художньої експресії, що поєднує в собі елементи роботи з глиною В. Окландер і технік побудови світу в пісочній терапії Д. Доменіко. Можливості використання даної техніки засноване на клінічних спостереженнях та ідеях, згідно з якими образотворча творчість

розглядається як один із приватних аспектів ігрової діяльності [55]. Робота з глиною, як вважає В. Окландер, «дає змогу торкнутися найбільш ранніх, прихованих психічних процесів».

Рекомендації використання даної техніки: можна застосовувати у широкому діапазоні різних ситуацій з метою підвищення самооцінки дитини; оволодіння встановлювати контакт з іншими людьми; виявлення почуттів прихованих за звичним мовленням; для вміння вільно виражати приховані страхи, емоції, переживання, фантазії; для зняття напруження та зниження прояву агресивності, тощо.

Завдяки використанню фігурок та інших матеріалів дитина опиняється в змозі висловити значущі для себе теми, досвід і переживання. Крім того, присутність символічних, предметних елементів дає можливість залучити до гри навіть тих дітей, які бояться користуватися глиною.

Опис техніки: необхідні матеріали глина для виготовлення скульптури, картонна підставка, інструменти для роботи з глиною, зубочистки та набір фігурок і різних символів [55].

Дітям пропонується прийоми на встановлення емоційного, комфортного спілкування та знайомство з глиною, демонструються усі необхідні інструменти та фігурки. Дошкільники мають уявити та створити будь яку композицію, або навіть побудувати «свій всесвіт». Одночасно, дітям повідомляють, що будь який предмет, іграшка які є у кабінеті і їх можна використовувати у роботі, є доступним для дитини.

Основний акцент під час використання даної техніки робиться на стимуляції творчої експресії, а не на розвиток художніх навичок. Будь-які творчі знахідки дитини мають підтримуватися з боку дорослого, словами-заохоченнями, або фразами, що характеризують дії дошкільника та результати його роботи (зокрема, використання глини дитиною, енергійність в роботі, вибір тих чи інших фігурок і символів і послідовність їх включення в композицію, вербальні і невербальні реакції дитини до початку роботи, в її процесі і після її завершення; увага звертається на усі спроби дитини що-

небудь прибрати, зруйнувати або виправити в композиції тощо). Після закінчення створення композиції психолог разом із дитиною деякий час її розглядають. Потім дитині пропонується що-небудь розповісти про неї.

Головною ціллю даної техніки є допомога дитині усвідомити смисл того, що нею створено. Доцільно також закарбувати створену композицію у вигляді фотографії [55].

Наступна техніка «Гра з малюнком». Запропонована інтерактивна малюнкова техніка використовує деякі елементи методики вигадування історій Р. Гарднера і базується на принципах арт-терапії, сформульованих В. Окландер і Ю. Рубін [61,62].

Рекомендовано використовувати з дітьми, які переживають складану психологічну травму, сприяє зниженню рівня тривоги та підвищеної емоційності у поведінці, прояву агресивності.

Дана техніка передбачає активну участь психотерапевта в образотворчій роботі дитини і поєднує різні аспекти ігрової та художньої терапії. Дитина висловлює в малюнку свій внутрішній світ, а потім за підтримки психотерапевта чи психолога в ігровій діяльності продовжує розвивати порушені в ньому теми. Застосування техніки має катарсичний ефект і нерідко дає змогу дитині поглянути на себе по-новому, знайти способи вирішення конфліктів, розкрити внутрішній потенціал здоров'я, спонукає до тіснішого спілкування з дорослими [61,62].

Для того, щоб працювати з даною технікою необхідно фарби, маркери, фломастери, олівці, папір. Дитині пропонується розглянути усі матеріали і вибрати з них те, що подобається. Спочатку психолог спостерігає за роботою дитини і лише іноді ставить їй уточнювальні питання. Після того, як дитина закінчить малювати, психотерапевт пропонує скласти розповідь про свою роботу та сюжет. Відбувається взаємодія з дитиною, коли психолог розмовляє від особи зображених персонажів, або просячи дитину саму робити це і відповідаючи на питання. Психолог може висловлювати значущі

судження про ті чи інші моменти створюваної історії (наприклад: «Як страшно! Що ж зараз станеться?») [61,62].

Психолог певним чином структурує процес вигадування історії, спонукаючи дитину додавати до вже створеного малюнку що-небудь нове. І дитина разом із психотерапевтом є активними учасниками цієї гри з малюнком. Вони можуть малювати тих чи інших персонажів, створювати нове зображення поверх колишнього, додавати лінії або фігури для того, щоб позначити рух персонажів по всьому простору аркуша і використовувати інші прийоми в міру розвитку сюжету. Висловлювання психотерапевта і його участь у процесі малювання зорієнтовані на врахуванні емоційних реакцій, поведінки, висловлювань дитини, змісту її малюнків і створюваної нею розповіді.

По завершенню створення малюнку і розповіді, необхідне обговорення, увагу звертають на емоційно-важливі моменти.

Наступна техніка «Гра з тістом». Поєднання тіста для ліплення з іншими матеріалами для мистецтва надає додаткові експресивні можливості. Використання основних прийомів ігрової терапії сприяє посиленню позитивних ефектів корекційної роботи[55]. .

Техніку можна використовувати для формування стосунків з психологом; подолання емоційних порушень і наслідків пережитих травм, для кращої адаптації психічних травм; для підвищення вербальних можливостей дитини; для роботи з проявами агресії, досліджуючи складні для дитини переживання і почуття

Дивовижна піддатливість тіста для ліплення і його трансформаційні якості спонукають дитину до гри і дають їй змогу висловити значущі для неї емоції та переживання, зберігаючи контроль над самим матеріалом. Власне процес роботи з тістом має метафоричний характер психічної трансформації[55].

Опис даної техніки: необхідне тісто для ліплення, кулінарні формочки, качалка, різні додаткові матеріали, зубочистки, ножиці, кольорові олівці та фломастери[55]. .

Так само як і під час роботи з глиною, дитині спочатку дається можливість вивчити властивості ігрового тіста для ліплення. Психолог може поводитися по-різному: мовчки ліпити що-небудь із тіста або демонструвати дитині різні способи роботи з матеріалом (прості маніпуляції, вираження почуттів через створення образів, рольові ігри тощо). Як правило, спочатку дитина деякий час грається з тістом і різними інструментами, вивчаючи їхні властивості та спостерігаючи за реакціями дорослого. Потім, психолог переходить до основного етапу роботи і створює образи. Дитині пропонується скористатися будь-яким необхідним інструментом або матеріалом, щоб краще виконати творче завдання.

Кожна дитина працює по-своєму, і психолог має бути досить чуйним і обережним, щоб вибрати оптимальний момент і форму своїх інтервенцій у процесі дитячої творчості. Виділено два основних способи роботи дитини з тістом для ліплення:

1. Створення одиничних символічних образів або скульптурних зображень.
2. Створення набору фігур або зображень, які використовуються для рольової гри, на кшталт іграшок. Однак, на відміну від останніх, вони можуть трансформуватися, доповнюватися новими деталями, руйнуватися і відновлюватися [55].

Психолог використовує гру з тістом на основі директивного або недирективного підходів, залежно від власних методологічних уподобань та особливостей дитини.

Наступна можлива техніка для корекційної роботи агресії у дітей «Техніка створення системи внутрішніх координат» Еймі Шорт (Aimee H. Short). Метою використання її є навчання дитини розпізнавання та розв'язання своїх проблем [61].

Дана техніка може бут рекомендована для роботи з дітьми які зазнали насильства з боку близьких людей, унаслідок чого відбувається емоційне відчуження. У міру потреби техніка може бути змінена для ефективного використання в роботі з дітьми із сімей з авторитарним стилем вихованням, що виливає прояв агресії стосовно оточуючих [61].

Дитина, користуючись власним інтелектуальним багажем, формує нові асоціації та уявлення. Психолог є важливим учасником процесу і сприяє вдосконаленню її пізнавальних навичок. Завдяки використанню цього методу формується навичка усвідомлення своїх проблем. Для здорового психічного розвитку вкрай важливо навчити дитину думати самостійно. Спираючись на власні уявлення і досвід, вона зможе сама осмислювати дійсність, формується певна система самостійних оцінок. Допомагаючи дитині повірити у власні можливості, техніка створення системи внутрішніх координат сприяє підвищенню її самооцінки.

Для роботи з цією технікою необхідно великі/малі аркуші нелінованого паперу, маркери, кольорові олівці та фломастери, глина, фарби за потреби [61].

На початку роботи дитині задається тема. Зазначена на аркуші «Питання про мою сім'ю», «Питання по друзів». Дитині пропонується скласти перелік запитань, які цікавлять дитину, які стосуються її сім'ї, друзів, батьків. Якщо запитань виявляється настільки багато, що немає можливості обговорити їх за одне заняття, психолог може попросити дитину позначити їх цифрами таким чином, щоб на перші місця потрапили найбільш важливі. Метою в цьому випадку є визначення пов'язаних із сім'єю провідних інтересів і побоювань дитини: потім він зможе допомогти дитині вибрати правильну лінію поведінки [61].

Якщо дитина не в змозі нічого придумати або питання має для неї особливу емоційну значущість, фахівцю варто запропонувати їй скористатися будь-яким іншим засобом для роботи. Глина та приладдя для малювання можуть виявитися доречними, оскільки дають змогу торкнутися

глибших аспектів стосунків дитини в сім'ї і допомогти їй усвідомити свої інтереси і потреби.

Встановленню системи внутрішніх координат можна сприяти, запропонувавши дитині намалювати людину, яка відчуває смуток, гнів, роздратування чи радість. Якщо дитина зможе ідентифікувати почуття, пов'язані з тими чи іншими близькими їй людьми, їй буде простіше сформулювати запитання.

Розглянемо наступну техніку, яку можна застосовувати у роботі з старшими дошкільниками з проявами агресії у поведінці *Техніка «Малювання спільноти» Ненсі Кохран [68]*.

Гнів, недовіра, агресія й амбівалентне ставлення до батьків нерідкі, якщо діти зазнають насильства або просто занедбані. У даний час усвідомлюється необхідність проведення індивідуальної корекційної роботи з такими дітьми, зміни умов їхнього життя. Застосування техніки має позитивний ефект, якщо дитина відчуває сильні переживання, пов'язані з будь-якою стресовою ситуацією в минулому або сьогодні, і не бажає розповідати про неї. Малюючи групу людей, дитина відчуває себе в безпечних умовах і усвідомлює свою здатність контролювати модельовану ситуацію, що дає змогу їй висловити свої страхи, інтереси та бажання [68].

Під час роботи з дитиною фахівець звертає увагу на колірні особливості малюнка, на те, які предмети знаходяться в зображеному інтер'єрі, як розташовані фігури по відношенню одна до одної, як змінюється композиція та її вербальний опис дитиною в процесі психотерапії; стежить за проявом емоційних реакцій і змістом ролевих ігор, використовуваних дитиною в процесі та після малювання [68].

«Малювання спільноти» можна використовувати лише після встановлення достатньої довіри між дитиною і психологом. Для роботи необхідно мати: аркуші паперу середнього формату, кольорові маркери, набір ляльок (членів лялькової «сім'ї»), а також такі іграшки, як машинки, автобус і деякі інші [68].

На початку роботи дитині пропонується: «Намалюємо ляльковий будинок»: дитині пропонується зобразити простір уявного будинку в розрізі. Квадрати та прямокутники різного розміру позначають різні приміщення, вікна та двері; потім пропонується «розставити по будинку» меблі та інші елементи інтер'єру. Дитині можна запропонувати зобразити будинок, у якому вона живе, або будинок бабусі, батька тощо, нежитлову будівлю (магазин, школа тощо) або навіть кілька будинків, де їй належить «поселити» або розмістити групу персонажів. Потім дитині пропонується вибрати для цього будинку (будинків) певне місце в кабінеті ігрової терапії та пограти з ним, малюючи в ньому групу персонажів або користуючись наявними в її розпорядженні іграшками і ляльками. Таким чином, ляльки можуть «жити» в намальованому дитиною будинку (або будинках) [68].

Наступна гра, яку рекомендується використовувати в роботі з дітьми Гра «*Баттаро і будинок маріонеток*» Марти Харкін. Запропонована техніка надає дитині можливість самостійно контролювати хід гри за відсутності чітких часових обмежень. Вкрай важливою є ініціатива дитини у взаємодії з психологом, а також прояв з боку фахівця терпимості до будь-яких форм емоційної експресії дитини у допомозі їй в усвідомленні почуттів через «відображення її слів і вчинків» [68].

У міру того як дитина, використовуючи Баттаро і будинок маріонеток, в ігровій манері взаємодіє зі спеціалістом, вона може помітно збагатити свою мову емоційної експресії і знайти способи вирішення проблем. Іноді психолог, використовуючи маріонетку, грає під керівництвом дитини роль якогось персонажа. Оскільки дитина сама починає гру з Баттаро і будинком маріонеток, це може стати важливим інструментом розв'язання її проблем.

Цю гру можна використовувати в роботі або з агресивними, або надмірно сором'язливими, або занедбаними дітьми. Діти відчують емоційний комфорт, обіймаючи Баттаро, нерідко заводячи його в будинок маріонеток і розмовляють там із ним, іноді обирають для Баттаро інше місце

в кабінеті. Дуже часто скуті, нерішучі діти, граючи з Баттаро, можуть висловлювати своє невдоволення і гнів [68].

Як правило, діалог із Баттаро починається з проявів агресії і невдоволення, після чого настає етап змішаних почуттів і вираження потреби в завоюванні більш значущої ролі. Дитина може бити або скручувати Баттаро, бити ним по стіні тощо. Через одне або два заняття прояви гніву слабшають, і дитина встановлює певну форму ритуальних стосунків із цим персонажем. Далі, дитина починає осмислювати свої почуття і сприймати Баттаро як свого союзника. У міру досягнення корекційної роботи дитина поступово дистанціюється від свого улюбленця, починає гратися з ним дедалі рідше і переходить до інших, складніших ігор і бесід із фахівцем. Така ситуація свідчить про вдосконалення копінгових навичок дитини [68].

Наступною є «Гра з маріонетками» Марі Болтінхаус. Оскільки гра є природним для дитини видом діяльності та найбільш ефективним засобом отримання знань і навичок, також готує дошкільників до реального життя і має властивість відображати будь-які події, характери та ситуації. Хоча дитина і розуміє, що гра - не реальне життя, вона сприймає її цілком серйозно. За допомогою гри дитина має можливість освоїти нові форми поведінки і побачити наслідки своїх дій [56].

Завдяки рольовим іграм у дитини розвивається здатність до емпатії. Таким чином, гра, як жоден інший вид діяльності, передбачає багаті можливості для освоєння практичних навичок і навчання дитини.

Гра з маріонетками має багато з цих можливостей і допускає найрізноманітніші варіанти її проведення. Дитина легко ототожнює себе з тваринами і людьми, їхніми характерами і проблемами і тим самим може реалізувати різноманітні поведінкові стратегії та способи розв'язання проблем. Гра з маріонетками часто передбачає вигадкування історії, що, своєю чергою, надає додаткові можливості для роботи. Дитина діє за допомогою персонажів і може використовувати різні стилі поведінки і копінгові

прийоми, результати застосування яких стають потім помітними як їй самій, так і оточуючим [56].

Враховуючи індивідуально-вікові особливості таку гру можна застосовувати у роботі з дітьми старшого дошкільного віку, під час корекційної роботи з підвищеною тривожністю, фобіями, агресивною поведінкою, проблемами у взаємостосунках дитини з батьками і однолітками.

Зрозуміло, що фахівцю потрібно мати великий арсенал маріонеток для провадження гри, для того щоб дитина змогла обрати саме ту, яка їй до вподоби. Одним із варіантів програвання гри з маріонетками є розігрування дитиною і психологом сюжетів, які відображають певну ситуацію умов життя дитини, слід звертати особливу увагу на обрання дитиною власної ролі. Одним із варіантів гри може бути викладення кожним з її учасників свого погляду на події, що відбуваються, або розвиток ними сюжету в найцікавішому для них напрямку після того, як психотерапевту вдасться створити контекст взаємодії. Де кожному персонажу пропонується розповісти про те, що може статися в майбутньому (аналогічно тому, як це робиться при використанні проективної техніки вигадкування історії). Слід спеціально попросити дитину сказати, яким чином вона збирається вирішити ситуацію [56].

Тобто, можемо зауважити, що використання технік та ігор для роботи з дітьми старшого дошкільного віку є невичерпним, і залежить від ситуації запиту та індивідуально-психологічних особливостей дитини та можливостей психолога.

Опираючись на висвітлені наукові погляди щодо значення гри та подолання за її допомогою проявів агресивної поведінки зауважимо, що застосування технік ігрової терапії може бути ефективним, дотримуючись відповідних принципів та правил здійснення корекційної роботи.

Висновки до другого розділу

1. Процес здійснення психологічної діагностики прояву агресії та агресивної поведінки показало наявність деяких труднощів, а саме: процес обрання доцільного контингенту досліджуваних; підбір стандартизованого, валідного діагностичного інструментарію, що можна ефективно використовувати для психодіагностичної роботи. Оскільки важливо окреслити та правильно сформулювати об'єктивні психологічні висновки особливостей прояву агресії та агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку.

2. Здійснено емпіричне дослідження 36 дошкільників, за такими методиками: проективною методикою «Кактус» (М. Панфілова); опитувальником «Агресивна поведінка» дитячий варіант (П. Ковальова); «Методикою фрустраційних реакцій С. Розенцвейга» та Шкалою агресивності П. Орпінас, Р. Франковскі.

3. Виявлено та опрацьовано наступні результати:

Згідно результатів за проективною методикою «Кактус»: показники високого рівня імпульсивності спостерігається у 28% дітей, прояв егоцентризму у 59%, 31% дошкільників показали результат невпевненості у собі та залежність; демонстративність виявлено у 37%, показник тривоги 35% і агресії 43%. Дошкільники є нестримані у своїх вчинках, мало враховують думку інших людей, схильні до прояву рис демонстративності у своїй поведінці та бути у центрі уваги. Показник прояву агресії є досить високим. Дані за середній рівнем свідчать: імпульсивність виявлено у 63%; прояв егоцентризму у 26%; 48% дошкільників показали результат невпевненості у собі та залежність; демонстративність виявлено у 46%, показник тривоги 41% і агресії 47%. Показники тривоги має значний відсоток, агресії, та демонстративності. Показники за низьким рівнем свідчать: імпульсивність виявлено у 9%; прояв егоцентризму у 15%; 21% дошкільників показали результат невпевненості у собі та залежність; демонстративність виявлено у 17%, показник тривоги 24% і агресії 10%. Як

бачимо відсоткові показники за усіма лініями мають не високі дані, що є вагомим для нашого дослідження.

Згідно з отриманими показниками за опитувальником «Агресивна поведінка» дитячий варіант високий рівень вербальної агресії спостерігається у 6 (17%) дітей; такий самий рівень фізичної агресії у 7 (19%) дошкільників та непряма агресія високий показник показано у 9 (25%) дітей. Середній рівень вербальної агресії спостерігається у 24 (67%) дітей; такий самий рівень фізичної агресії у 26 (72%) дошкільників та непряма агресія високий показник показано у 23 (68%) дітей. Низький рівень вербальної агресії спостерігається у 6 (17%) дітей; такий самий рівень фізичної агресії у 3 (9%) дошкільників та непряма агресія високий показник показано у 4 (11%) дітей.

Найбільшу увагу привертають показники середнього та високого рівня, що означає важливість здійснення відповідної корекційної роботи.

Згідно з методикою «Методикою фрустраційних реакцій С. Розенцвейга» стає відомо, що головним типом фрустраційних реакцій старших дошкільників (I та III групи) виявлено тип «фрустрація задоволення потреби» NP – 43,9%, за спрямованістю реакції – екстрапунитивні реакції 61,1%, які спрямовані на оточуючих. Інша частина відсоткових показників інтрапунитивних (13,8%) реакцій поєднано із типом «з фіксацією на задоволенні потреби» NP-тип; тобто діти часто використовують поведінку ворожості, нарікання звернених до оточуючих людей, не сприймаючи своєї провини. У іншій групі опитуваних імпульсивні реакції, NP «з фіксацією на задоволенні потреби» та спрямованістю на себе, показники мають (25%).

Тобто, зрозуміло, що дошкільники схильні більше проявляти агресію задля задоволення власних потреб, оскільки показники фіксації на самозахисті та фіксації на перешкоді, мають дещо нижчі відсотки.

Отримані результати дають змогу зазначити, що існує певна відмінність між самими дошкільниками і рівнем прояву їх агресії

Результати даних за Шкалою агресивності П. Орпінас, Р. Франковскі. засвідчили, що високий рівень схильності до прямої вербальної агресивності

спостерігається у (27%) дітей; такий самий рівень схильності до непрямой вербальної агресивності у (27%) дошкільників високий рівень схильності до прямої фізичної агресивності показано у (23%) дітей; відповідно схильність до непрямой фізичної агресивності у (23%) дітей та рівень нестриманості у 26% старших дошкільників. Середній рівень схильності до прямої вербальної агресивності спостерігається у (59%) дітей; такий самий рівень схильності до непрямой вербальної агресивності у (64%) дошкільників середній рівень схильності до прямої фізичної агресивності показано у (58%) дітей; відповідно схильність до непрямой фізичної агресивності у (48%) дітей та рівень нестриманості у (46%) старших дошкільників. Низький рівень схильності до прямої вербальної агресивності спостерігається у (14%) дітей; такий самий рівень схильності до непрямой вербальної агресивності у (9%) дошкільників низький рівень схильності до прямої фізичної агресивності показано у (19%) дітей; відповідно схильність до непрямой фізичної агресивності у (21%) дітей та рівень нестриманості у 28% старших дошкільників.

Тобто, згідно узагальнених показників за різними методиками ми розуміємо, що прояв агресії та агресивної поведінки мають показники високого та середнього рівнів.

На підставі емпіричних даних нами було запропоновано систему корекційної роботи з використанням засобів ігрової терапії для дітей старшого дошкільного віку. Схема занять системи корекційної роботи передбачає наступні етапи: Початковий етап: знайомство, встановлення емоційного контакту, зняття напруги, створення позитивної атмосфери; Основний етап – виконання пропонуваніх технік та ігор; Заключний етап – передбачає рефлексію, за потреби виконання домашніх завдань.

Для створення системної корекційної роботи з дітьми старшого дошкільного віку, з високим та середній рівнями прояву агресії були обрані: техніка «Створення глиняних композицій» Лінн Хедлі; техніка «Гра з малюнком»; інтерактивна малюнкова техніка Наступна техніка «Гра з

тістом»; техніка для корекційної роботи агресії у дітей «Техніка створення системи внутрішніх координат» Еймі Шорт (Aimee H. Short); техніка «Малювання спільноти» Ненсі Кохран; Гра «Баттаро і будинок маріонеток» Марти Харкін; та гра «Гра з маріонетками» Марі Болтінхаус.

Вважаємо що застосування обраних технік та ігор буде сприяти зниженню високого та середнього рівнів прояву агресивності у дітей старшого дошкільного віку.

ВИСНОВКИ

Здійснений аналіз літературних джерел свідчить, що науковий інтерес до виявлення проявів агресії та агресивної поведінки загалом, та у дітей старшого дошкільного віку зокрема, не спадає, а навпаки підвищився, враховуючи і сучасний стан у якому перебуває наша країна. Що свідчить про актуальність нашого дослідження. Але залишається все ще недостатньо дослідженими важливі аспекти для психологічної та й педагогічної наукової спільноти, такі аспекти як сукупність факторів, зумовлених сучасним життям суспільства, що впливають, викликають прояв агресії, її рівнів та спрямованості у дітей дошкільного віку.

Виявлено, що прояв агресивної поведінки зумовлено специфічною взаємодією біологічних (загальний стан організму та здоров'я дитини), фізичних (стан навколишнього середовища), хімічних (екологічних), психологічних (рівень розвитку дитини) та соціальних (вплив соціуму та

інформаційного потоку) детермінант не менш важливим є впливу ситуації (ситуативний аспект) на формування та прояв агресивності.

Встановлено, що визначальними факторами є соціально-психологічні (приклад для наслідування агресивної поведінки який пропонується у сім'ї від батьків; характер підкріплення такої поведінки з боку оточуючих; виховання у сім'ї із застосуванням фізичного покарання дитини; порушення у соціальній адаптації; вплив ЗМІ та залежність від гаджетів) та індивідуально-психологічні (особистісні особливості, емоційна нестійкість, недостатній рівень сформованості навиків самодисципліни та самоконтролю).

Узагальнені результати теоретичного дослідження психології ігрової діяльності, дали змогу зробити припущення, що засобами ігрової терапії можливо здійснювати корекційну роботу проявів агресії її спрямованості, опираючись на отримані емпіричні дані.

Процес здійснення психологічної діагностики прояву агресії та агресивної поведінки показало наявність деяких труднощів, а саме: процес обрання доцільного контингенту досліджуваних; підбір стандартизованого, валідного діагностичного інструментарію, що можна ефективно використовувати для психодіагностичної роботи. Оскільки важливо окреслити та правильно сформулювати об'єктивні психологічні висновки особливостей прояву агресії та агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку.

Здійснено емпіричне дослідження 36 дошкільників, за такими методиками: проективною методикою «Кактус» (М. Панфілова); опитувальником «Агресивна поведінка» дитячий варіант (П. Ковальова); «Методикою фрустраційних реакцій С. Розенцвейга» та Шкалою агресивності П. Орпінас, Р. Франковскі.

Виявлено та опрацьовано наступні результати:

Згідно результатів за проективною методикою «Кактус»: показники високого рівня імпульсивності спостерігається у 28% дітей, прояв егоцентризму у 59%,

31% дошкільників показали результат невпевненості у собі та залежність; демонстративність виявлено у 37%, показник тривоги 35% і агресії 43%. Дошкільники є нестримані у своїх вчинках, мало враховують думку інших людей, схильні до прояву рис демонстративності у своїй поведінці та бути у центрі уваги. Показник прояву агресії є досить високим. Дані за середній рівнем свідчать: імпульсивність виявлено у 63%,, прояв егоцентризму у 26%; 48% дошкільників показали результат невпевненості у собі та залежність; демонстративність виявлено у 46%, показник тривоги 41% і агресії 47%. Показники тривоги має значний відсоток, агресії, та демонстративності. Показники за низьким рівнем свідчать: імпульсивність виявлено у 9%,, прояв егоцентризму у 15%; 21% дошкільників показали результат невпевненості у собі та залежність; демонстративність виявлено у 17%, показник тривоги 24% і агресії 10%. Як бачимо відсоткові показники за усіма лініями мають не високі дані, що є вагомим для нашого дослідження.

Згідно з отриманими показниками за опитувальником «Агресивна поведінка» дитячий варіант високий рівень вербальної агресії спостерігається у 6 (17%) дітей; такий самий рівень фізичної агресії у 7 (19%) дошкільників та непряма агресія високий показник показано у 9 (25%) дітей. Середній рівень вербальної агресії спостерігається у 24 (67%) дітей; такий самий рівень фізичної агресії у 26 (72%) дошкільників та непряма агресія високий показник показано у 23 (68%) дітей. Низький рівень вербальної агресії спостерігається у 6 (17%) дітей; такий самий рівень фізичної агресії у 3 (9%) дошкільників та непряма агресія високий показник показано у 4 (11%) дітей.

Найбільшу увагу привертають показники середнього та високого рівня, що означає важливість здійснення відповідної корекційної роботи.

Згідно з методикою «Методикою фрустраційних реакцій С. Розенцвейга» стає відомо, що головним типом фрустраційних реакцій старших дошкільників (І та ІІ групи) виявлено тип «фрустрація задоволення потреби» NP – 43,9%, за спрямованістю реакції – екстрапунитивні реакції 61,1%, які спрямовані на оточуючих. Інша частина відсоткових показників

інтрапунітивних (13,8%) реакцій поєднано із типом «з фіксацією на задоволенні потреби» NP-тип; тобто діти часто використовують поведінку ворожості, нарікання звернених до оточуючих людей, не сприймаючи своєї провини. У іншій групі опитуваних імпунітивні реакції, NP «з фіксацією на задоволенні потреби» та спрямованістю на себе, показники мають (25%).

Тобто, зрозуміло, що дошкільники схильні більше проявляти агресію задля задоволення власних потреб, оскільки показники фіксації на самозахисті та фіксації на перешкоді, мають дещо нижчі відсотки.

Отримані результати дають змогу зазначити, що існує певна відмінність між самими дошкільниками і рівнем прояву їх агресії

Результати даних за Шкалою агресивності П. Орпінас, Р. Франковскі. засвідчили, що високий рівень схильності до прямої вербальної агресивності спостерігається у (27%) дітей; такий самий рівень схильності до непрямой вербальної агресивності у (27%) дошкільників високий рівень схильності до прямої фізичної агресивності показано у (23%) дітей; відповідно схильність до непрямой фізичної агресивності у (23%) дітей та рівень нестриманості у 26% старших дошкільників. Середній рівень схильності до прямої вербальної агресивності спостерігається у (59%) дітей; такий самий рівень схильності до непрямой вербальної агресивності у (64%) дошкільників середній рівень схильності до прямої фізичної агресивності показано у (58%) дітей; відповідно схильність до непрямой фізичної агресивності у (48%) дітей та рівень нестриманості у (46%) старших дошкільників. Низький рівень схильності до прямої вербальної агресивності спостерігається у (14%) дітей; такий самий рівень схильності до непрямой вербальної агресивності у (9%) дошкільників низький рівень схильності до прямої фізичної агресивності показано у (19%) дітей; відповідно схильність до непрямой фізичної агресивності у (21%) дітей та рівень нестриманості у 28% старших дошкільників.

Тобто, згідно узагальнених показників за різними методиками ми розуміємо, що прояв агресії та агресивної поведінки мають показники високого та середнього рівнів.

На підставі емпіричних даних нами було запропоновано систему корекційної роботи з використанням засобів ігрової терапії для дітей старшого дошкільного віку. Схема занять системи корекційної роботи передбачає наступні етапи: Початковий етап: знайомство, встановлення емоційного контакту, зняття напруги, створення позитивної атмосфери; Основний етап – виконання пропонованих технік та ігор; Заключний етап – передбачає рефлексію, за потреби виконання домашніх завдань.

Для створення системної корекційної роботи з дітьми старшого дошкільного віку, з високим та середній рівнями прояву агресії були обрані: техніка «Створення глиняних композицій» Лінн Хедлі; техніка «Гра з малюнком»; інтерактивна малюнкова техніка Наступна техніка «Гра з тістом»; техніка для корекційної роботи агресії у дітей «Техніка створення системи внутрішніх координат» Еймі Шорт (Aimee H. Short); техніка «Малювання спільноти» Ненсі Кохран; Гра «Баттаро і будинок маріонеток» Марти Харкін; та гра «Гра з маріонетками» Марі Болтінхаус.

Вважаємо що застосування обраних технік та ігор буде сприяти зниженню високого та середнього рівнів прояву агресивності у дітей старшого дошкільного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бовть О. Б. Агресивні реакції та шляхи їх корекції в молодших школярів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.07.00 «Педагогічна та вікова психологія». К., 2001. 18 с
2. Васильєва О. Жорстоке поводження з дітьми. Профілактика та уникнення. *Психолог*. 2010. №35–36. С. 8–11.
3. Гаврилів О. Вербальна агресія: між насильством і безсиллям. *East European Journal of Psycholinguistics*, 2017. Т. 4, № 2, С. 34–46.
4. Гаврилів О. Непряма вербальна агресія. *Received November 12, 2019; Revised December 13, 2019; Accepted December 15, 2019*. С. 7-20
5. Гаримович Е. Корекційна робота з агресивними дітьми *Дефектолог*. 2008. №11 (лист.). С. 55–57.

6. Григоренко О. Використання проєктивних методик у роботі з дітьми *Психолог*. 2010. №18–19. С. 38–45.
7. Дозорець Л. Корекція агресивності у дошкільників. *Психолог-вкладка*. 2006. №9 (березень)
8. Дроздов О. Ю. Проблеми агресивної поведінки особистості : [навч. Посібник] / О. Дроздов, М. Скок. Чернігів, 2000. 156 с.
9. Дронова О. С. Теоретико-прикладні засади профілактики та корекції агресивної поведінки неповнолітніх *Практична психологія та соціальна робота*. 2010. №7. С. 57–60.
10. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури. 2012. 424 с
11. Емоційний розвиток дитини (Збірник психол. тестів, програми тренінгу емоційної зрілості, тренув. вправи для дітей дошк., мол. шкіл. Та підл. віку / упоряд. С. Максименко та ін.). К. : СПДФО О.П. Главняк : Мікрос. СВС, 2004. 111 с.
12. Євтушенко І. В. Страх та агресія як деструктивні прояви психіки / І. Євтушенко, А. Мелоян, К. Бабенко. *Психологія. Збірник наукових праць*. К. : НПУ ім. М. Драгоманова, 2003. Вип. 21. С. 15–23.
13. Жабокрицький С. В. Науково-методичні підходи до профілактики агресивних дій психічно хворих *Архів психіатрії*. 1997. Вип. 12–13. С. 238–241.
14. Журавко Т. Агресивна поведінка дітей старшого дошкільного віку. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 60, том 2, 2023 під час війни. С.179-183
15. Запухляк О. З. Особливості агресії акцентуєваних підлітків *Проблеми загальної і педагогічної психології* : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. Костюка АПН України. К., 2004. Т. 5, вип. 1. С. 152–157.
16. Іванова В. В. Причини та форми агресивної поведінки підлітків. *Практична психологія і соціальна робота*. 2020. № 5. С. 14–16.

17. Карпенко З. С. Експресивна психотехніка для дітей. К., 1997. 96 с
18. Качанова Ю. В. Агресивність та агресія як соціологічні категорії Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : *Соціологія*. 2010. Т. 146, Вип. 133. С.50-54. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2010_146_133_12
19. Качмар О. В. Агресія як соціальний феномен Нова парадигма. 2014. Вип. 125. С. 197-205. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nopa_2014_125_22
20. Кльоц Л. Профілактика агресивної та жорстокої поведінки серед неповнолітніх і молоді. *Практична психологія та соціальна робота*. 2019. №6. С. 19–25.
21. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (системний підхід). К. : Стилос, 2000. 336 с.
22. Кононко О. Л. Дитяча агресія: специфіка, причини виникнення, виховання вміння її долати. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 3 (99). С. 80–85.
23. Кравчук С. Л. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. псих. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / С. Кравчук. К., 2002. 21 с.
24. Ларіна Т. О. Соціально-психологічні передумови аутоагресивної поведінки молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.05 «Соціальна психологія» К., 2004. 18 с.
25. Лящ О. П. Роль сім'ї у становленні деструктивних агресивних проявів учнів. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2004. №6. С. 194–200.
26. Лящук Л. Програма курсу корекційних занять зі зниження агресії у дітей *Психолог*. 2008. №30 / 32 (серпень).
27. Мазелурі Т. Агресивні тенденції в дитячій поведінці *Початкова освіта*. 2005. №47 (грудень). С. 14–16.

- 28.Мазоха І. С. Індивідуально-психологічні особливості агресивності особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. психол. наук : 19.00.01 «Загальна психологія. Психологія особистості» Одеса, 2008. 20 с.
- 29.Мазур В., Цой М. Агресія підлітків: причини виникнення та можливості психокорекції *Наукові досягнення молодих – шлях до професії*: Тези міжвузівської науковопрактичної конференції 6 грудня 2020 р. / За заг. ред. А.М. Старевої. Миколаїв: ММІРЛ ЗВО Університету «Україна», 2020.. С.79-82
- 30.Марценківська І. Дитяча агресивність *Дошкільне виховання*. 1997. № 8. С. 18–19.
- 31.Мединська Ю. Агресивна дитина: зрозуміти, щоб допомогти *Психологія і суспільство*. 2002. №1. С. 10–17.
- 32.Мелоян А. Є. Аналіз феномена агресії в психологічних дослідженнях *Вісник ХДПУ ім. С. Сковороди*. Вип. 7. Х., 2001. С. 126–130.
- 33.Мелоян А. Є. Проблема агресії у контексті українського психоаналізу *Психологія*. Збірник наукових праць. К.: НП ім. М. Драгоманова. Вип. 22. 2003. С. 17–22.
- 34.Мицкан Т. С. Агресивна поведінка дітей дошкільного віку: причини виникнення та профілактика: дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.07 / Івано-Франківськ, 2013. 239 с
- 35.Мізерна О. О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спеціальність 19.00.07 «Педагогічна і вікова психологія» К., 2005. 20 с.
- 36.Мойсеєва О. Є Агресія підлітків: причини виникнення та можливості психокорекції. Психологічні проблеми роботи з делінквентами. *Юридична психологія*, № 1, 2015 С.139-148
- 37.Морева Є. О. Дитяча агресивність та способи її подолання. *Виховання школярів*. 2008. № 5. С. 31–34.

- 38.Огоренко В., Тимофеев Р., Шорніков А. Агресивна поведінка: від теорії до практики діагностика та лікування психічних та наркологічних розладів
- 39.Охрімчук Р. Багатолика агресія: *Початкова школа*. 2003. №6. С. 4–7.
- 40.Павелків В. Р. Проблеми агресії в зарубіжній літературі *Актуальні проблеми психології*. Т. 1 : Організаційна психологія. Соціальна психологія : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К. : Міленіум, 2004. Вип. 12. С. 115–118.
- 41.Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці. Рівне, 2004. 248 с
- 42.Психологічний словник В.В.Синявський, О.П.Сергеєнкова. 2007. 336 с
- 43.Пугач Л. Зрозуміти і підтримати. Програма занять психологічної підтримки дітей, схильних до агресії *Психолог*. 2010. №6. С. 22–26.
- 44.Рептух Н. О. Корекція та профілактика становища дитини в сім'ї як спосіб зниження її агресивності. *Практична психологія та соціальна робота*. 2008. №8. С. 37–46
- 45.Сопрун І. П. Прояв агресивності в дітей, що виховуються в різних соціальних умовах. *Наука і освіта*. 2003. №5/6. С. 5153.
- 46.Ткачук А. Агресія як форма прояву девіантної поведінки. *Психолог*. 2010. №16 (400). С. 17–18.
- 47.Томчук С. М., Томчук М. І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі: Вінниця: КВНЗ «ВАНО», 2018. 200 с.
- 48.Хомік В. С. Агресія у різних юнацьких і дитячих когортах: дослідження в українській психології *Практична психологія та соціальна робота*. – 2007. №7. С. 1–5.
- 49.Цап Н. М. Агресивність дитини: за і проти *Практична психологія і соціальна робота*.1999. №6–7. С. 12–24
- 50.Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х.: Прапор, 2007, 640 с.

- 51.Шебанова В. І. Діагностика та корекція агресивної поведінки молодших школярів з порушенням психічного розвитку: автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.04 «Медична психологія» К., 200.18 с.
- 52.Шебанова С. Г. Профілактика та корекція агресивної поведінки студентів засобами тренінгу спілкування : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. психол. наук: 19.00.07 «Педагогічна і вікова психологія» К., 2000. 18 с
- 53.Axline V. (1969). *Play Therapy*. New York: Ballantine.
- 54.Bandura A. Exercise of personal and collective efficacy in changing societies
Self efficacy in Chang ing Societies /Ed. by Albert Bandura. Cambridge University Press, 2002.
- 55.DeDomenico G. *Sand Tray World Play. A Comprehensive Guide to the Use of the Sand Tray in Psychotherapeutic and Transformational Settings*. Oakland, CA.
- 56.Gardner R. Treating oedipal problems with the mutual storytelling technique. *Handbook of Play Therapy*, C. Schaefer and K. O'Connor, eds., New York: Wiley, pp. 355-368.
- 57.Erikson E. (1958). The Psychosocial Development of Children. In World Health Organisation, *Discussions in Child Development*. Vol. 3. New York: International Universities Press
- 58.Freud S. (1950). Selected Papers. In *The Standard Edition of the Complete sychoanalytic Works of S. Freud*. Vol. 3, ed. J. Strachey. London: Hogarth Press.
- 59.Fromm Je. Anatomija chelovecheskoj destruktivnosti Jerih Fromm; [per. s nem. Je. Teljatnikovoj]., 2009. – 635 (5) s. (*Philosophy*).
- 60.GillE. (1991). *The Healing Power of Play*. New York: Guilford.
- 61.Kiener, F. *Das Wort als Waffe..* Göttingen: *Vandenhoeck & Ruprecht*.
- 62.Lorenz, K. *On Aggression*. New York: Harcourt, Brace & World, Inc

63. Oaklander V. *Windows to Our Children*. New York: Center for Gestalt Development
64. Oaklander V. *Windows to Our Children*. New York: Center for Gestalt Development.
65. Piaget J. (1952). *The Origins of Intelligence in Children*. New York: International Universities Press.
66. Rubin J. *Child Art Therapy*. New York: Van Nostrand Reinhold
67. Winnicott D. (1988). *Playing and Reality*. Harmondsworth: Penguin.